पोलिटिकल एजंटांची मोठी सक्ती चालत असे. तिचा उपयोग प्रथम प्रथम कांहीं झाला नाहीं. तरी, त्यांचें वजन अगदीं आरंभापासून थोडें थोडें पडत चाललें होतें. त्यास मूळकारण असें झालें होतें कीं, ग्वालेर सरकारच्या ताब्यांत कांहीं रजपुत जमीनदार होते. त्यांतले दोन जमीनदार शिरजोर झाले. ते आपला वसूल शिंदेसरकारच्या कामदारांस देईनात. आणि त्यांजवर आपण सक्ती करणें हें बरें नाहीं, असें ग्वालेरसरकारास वाटून, ह्या कामीं त्यांनीं इंग्लिश सरकारची—ह्मणजे पोलिटिकल एजंट सर रिचमंड शेक्सपियर ह्यांची—मदत मागितली. ती त्यांनीं मोठ्या उत्सुकतेनें दिली. आणि, त्यांनीं त्या रजपुत जमीनदारांस जेरीस आणून आणि त्यांच्या ताब्यांतल्या खेड्यांचे पांच पांच वर्षांचे पट्टे त्यांस करून देऊन, तें प्रकरण मिटविलें. आणखी, ही पद्धति राज्यांत सर्वत्र चालू करावी, असें दरबारच्या मंडळीस पुष्कळ सांगितलें. परंतु, त्यांचें कोणीं ऐकिलें नाहीं. अशी स्थिति होती. अशा स्थितीमध्यें अशा राज्याचा कारभार हातीं घेणें हें काम कांहीं सामान्य नव्हतें. दरबारांतल्या प्रत्येक माणसास आपण दिवाण व्हावें असें वाटे. परंतु, ही अव्यवस्था मोडण्याचें, आणि राज्याची व्यवस्था लावण्याचें सामर्थ्य त्यांतल्या एकाच्याही ठायीं

नव्हतें. शिवाय, इंग्लिश सरकारची छाप नवीन होती. त्या सरकारची मर्जी राखून काम करावयाचें कठिण आहे, असें त्यांस वाटत होतें. त्यामुळें, त्या कामास कोणी पुढें धजेना. जो तो आपापल्या जागीं स्तब्ध राहिला. तेव्हां, दिवाण नेमण्याचा विचार, अर्थात्च, दरबारच्या मंडळीच्या सह्यानें, पोलिटिकल एजंटास करावा लागला.

ह्या दिवाण नेमण्याचा विचार निघाला तेव्हां, इतर सगळ्यांच्या नांवापेक्षां दिनकरराव ह्यांचें नांव सर्वांच्या पुढें आलें ह्यास अनेक कारणें होतीं. त्यांतलें मुख्य कारण, तवरघारच्या मामल्याच्या कामाचें होतें, तें वर सांगितलेंच आहे. पुष्कळ लोकांस असें वाटूं लागलें कीं, दिनकरराव ह्यांनीं तवरघारचा बंदोबस्त केला आहे, तसा बंदोबस्त जर सगळ्या राज्याचा होईल, तर राजा आणि प्रजा ह्या उभयतांसही फार सुख होईल. शिवाय, पोलिटिकल एजंट शेक्सपियर साहेबांचें मत त्यांविषयीं फार चांगलें होतें. दिनकरराव हे मोठे कर्ते पुरुष आहेत, असें त्यांच्या मनांत येऊन चुकलें होतें. तें त्यांनीं लिहून ठेविलें होतें, आणि इतक्यांत ही संधि आली. तेव्हां दरबारच्या मंडळीस आपला अभिप्राय कळवून, तेव्हांचे पोलिटिकल एजंट मेझर मालकम ह्यांनीं, सर्वांनुमतें, दिनकरराव ह्यांस शिंदेसरकारचे दिवाण नेमिलें. अशा प्रकारें करून,

दिनकरराव राजवाडे हे इ० स० १८५२ ह्या वर्षी शिंदे-सरकारचे दिवाण झाले. ते आपलें काम चैत्र शुद्ध प्रतिपदेपासून पाहूं लागले.

ह्या हकीकतीवरून सहज लक्षांत येईल कीं, दिनकरराव हे जे दिवाणाचें पद पावले, ते केवळ आपल्या कर्तबगारीच्या बळावर पावले. त्यांस त्यांच्या वडिलांच्या मागें तवरघारचा मामला चालवायाची संधि मिळाली, हा योग त्यांस फार उपयोगीं पडला, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु, ही संधि मिळून जर ह्यांच्या अंगीं कर्तबगारी नसती—ह्यांना त्या प्रांताचा बंदोबस्त करतां आला नसता—तर ह्यांचें नांव कधीही पुढें आलें नसतें, आणि ह्यांस दिवाणगिरी मिळाली नसती. महत्पद प्राप्त होणें हें केवळ आगच्या गुणांचें फल आहे. त्यास नुसता वंशपरंपरेचा वशीला पुरत नाही.

दिनकरराव दिवाण झाले, येथपर्यंत ही कथा येऊन पोहोंचली आहे. ही पुढें चालविण्याच्या आधीं, शिंदेसरकारच्या वंशाची आणि राज्याची थोडीशी हकीकत सांगणें हें आवश्यक दिसतें. ह्मणून ती हकीकत पुढच्या भागांत सादर करून, मग ह्यांच्या दिवाणगिरीच्या कारकीर्दीचें वर्णन करावें, असा विचार केला आहे.

भाग चौथा.

शिंदेसरकारच्या वंशाची हकीकत.

श्लोक.

स्वकृतिनें चढती परमा पदा
वितरिती स्वजनां यशसपदा
यश तदीय सुखप्रद गावया
कविजनां रसिकां परिसावया.

स्वकृत.

विद्वज्जन इतिहासशास्त्रांत अगदीं मग्न झालेले असतात, त्यांस आनंद होण्यास अनेक प्रकारच्या गोष्टी कारणीभूत होत असतात. त्या सर्वांत, अत्यंत सुखप्रद गोष्ट ह्मटली ह्मणजे थोर माणसांच्या उन्नतीची कथा होय. तशी कथा ह्या भागांत गोंवायाची आहे.

दिनकरराव ह्यांच्या सगळ्या अभ्युदयाचा आणि कर्तृत्वाचा बहुतेक सगळा संबंध शिंदेसरकारच्या राज्याशीं आहे. आणि शिंदेसरकारच्या वंशाची कथाही तशीच अत्यंत रमणीय आणि स्मरणीय आहे. ह्मणून तिचें कथन येथें थोडक्यांत करितों.

सातार्‍यापासून साह्रा कोसांवर कोरेगांव तालुक्यांत कण्हे-रखेड ह्मणून एक गांव आहे. तें शिंद्यांचें मूळठिकाण होय. व तेथील पाटीलकीही त्यांजकडेस असे. त्यांपैकीं राणोजी शिंदे ह्मणून एक हुशार पाटील शिलेदारीच्या बाण्यानें राहात असत. हे पूर्वीं मोंगल बादशाहांची चाकरी विश्वासूकपणें करून मोठ्या योग्यतेस चढले होते. परंतु पुढें कांहीं कारणानें दरिद्रदशा आली, तेव्हां त्यांनीं शाहू महाराजांचे कारकीर्दींत बाळाजी विश्वनाथांची चाकरी धरिली, व पुढें ते बाजीराव पेशव्यांचे हुजर्‍ये झाले. ते, एके दिवशीं, पेशव्यांचे जोडे उराशीं धरून निजलेले बाजीरावसाहेबांच्या दृष्टीस पडले. त्यावरून, त्यांच्या एकनिष्ठ सेवेविषयीं त्यांस पराकाष्ठेचें नवल वाटलें; आणि तेव्हां त्यांनीं त्यांस लागलीच आपल्या लष्करांत एक अमलदाराची जागा दिली. पुढें समरांगणीं कितीएक प्रसंगीं त्यांनीं आपलें शौर्यबळ चांगलें दाखविल्यावरून लोकांत त्यांचें वजन वाढत चाललें. आणि इ० स० १७३० त ते चांगले फौजबंद सरदार बनले. इ० स० १७३८ ह्या वर्षी बाजीरावसाहेब नर्मदा उतरून पलीकडे गेले. त्यांशीं, दिल्लीच्या बादशाहांच्या वतीनें निजामउल्मुलुख लढूं लागले. परंतु, बाजीरावसाहेबांनीं त्यांचा पराभव करून, त्यांपासून, नर्मदा व चंबळा ह्या नद्यांच्या मधील मुलुखाचें आधिपत्य व पांच लक्ष रुपये, इतकें घेण्याचें ठर-

वून, त्यांस सोडून दिलें. ह्या प्रकरणांत राणोजी शिंदे मुख्य होते. इ० स० १७४३ त पेशवे व निजाम ह्यांच्यामध्यें तह ठरला. त्यांतील करारांप्रमाणें वागण्याबद्दल निजामांनीं पेशवे ह्यांजकडून तीन जामीन घेतले. त्यांमध्यें हे शिंदे एक होते. इतकें त्या वेळीं त्यांचें वजन असे. पेशव्यांस जो मुलूख हिंदुस्थानांत मिळाला, त्यांतला अर्धा मुलूख, सैन्याच्या खर्चाकरितां जाहागिरीदाखल त्यांनीं शिंद्यांस दिला. राणोजी हे मल्हारराव होळकरांचे परम मित्र होते. आपणांस इतक्या योग्यतेस चढण्यास पेशव्यांची कृपा मूळकारण आहे, असें समजून ते त्यांचे जोडे नेहमीं आपल्या बगलेंत बाळगीत असत, व त्यांस मोठा मान देत असत. त्यांची राहाण्याची मुख्य जागा उज्जनी ही होती. राणोजी शिंदे इ० स० १७४४ ह्या वर्षी माळव्यांत सुजालपुर मुकामीं वारले. त्यांची छत्री तेथें आहे. त्या गांवास राणूगंज ह्मणतात. त्यांच्या अंतकाळीं त्यांजकडे बराच मुलूख होता, आणि त्यांस सुमारें साडेसव्वीस लक्षांचें उत्पन्न होतें. तरी मल्हारराव होळकर ह्यांचा पुष्कळ पैसा त्यांजकडे येणें होता.

राणोजींस तीन औरस पुत्र होते; जयाप्पा, दत्ताजी आणि जोतीबा. त्यांच्या आईचें नांव मैनाबाई; आणि महादजी व तुकोजी असे दोन दासीपुत्र होते; त्यांची आई

कोणी रजपुतीण होती. त्यांपैकीं तुकोजी हे कांहीं अपघातानें पूर्वींच निवर्तले. आणि राणोजी मरण पावल्यानंतर त्यांच्या मुलुखाचें आधिपत्य पेशव्यानीं जयाप्पांस दिलें. इ० स० १७५५ त राघोबादादा पेशव्यांनीं मुसलमानांपासून अमदाबाद घेतली; त्या समयीं जयाप्पा हे फौजेसहवर्तमान त्यांजबरोबर होते. ह्या मोहिमींत पेशव्यांनीं माळवा वगैरे अनेक प्रांत घेतले. त्यांच्या बंदोबस्तास जयाप्पांचे बंधु दत्ताजी ह्यांस त्यांचे बंधु जोतीबा व महादजी ह्यांसहवर्तमान मागें ठेविलें. पुढें अफगाणलोकांशीं लढाई होऊन तींत दत्ताजी व जोतीबा हे पडले. पुढें, इ० स० १७५९ त, जोधपुरचे राजे विजयसिग हे नागोरांत असतां जयाप्पा हे त्यांस वेढा घालून बसले. असें असतां एके दिवशीं त्या राजांकडील मारेकरी अकस्मात् त्यांच्या तंबूंत येऊन, त्यांनीं त्यांचा प्राण घेतला. हें पाहून महादजींस अतिशयित वाईट वाटलें. आणि त्यांनीं त्या राजांचा सूड उगविण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणें क्रम चालू होऊन, विजयसिग अगदीं जेरीस आले. आणि त्यानीं जेव्हां अजमीर शिद्यांस दिलें, तेव्हां त्यांचा कोप शमला. त्यांची छत्री पुष्कर येथें आहे.

जयाप्पा मरण पावल्यावर त्यांचे पुत्र जनकोजीराव ह्मणून होते, ते जाहागिरीचें वगैरे सर्व काम पाहूं लागले. पुढें इ० स० १७६१ त, पानपत येथें प्रसिद्ध मोठी लढाई

मराठे व अफगाण लोक ह्यांच्यामध्यें झाली. त्या वेळीं जनकोजीरावांनीं मराठ्यांच्या उजव्या बाजूचें चांगलें रक्षण केलें. परंतु, शेवटीं मराठ्यांचा मोड झाला, आणि जनकोजीराव हे जखमी होऊन अफगाण लोकांच्या हातीं लागले. त्यांनीं त्यांस अत्यंत क्रूरपणानें ठार मारिलें. परंतु, बरोबर महादजी शिंदे होते, ते एका मोठ्या दक्षणी घोडीवर बसून पळत सुटले. त्यांचे मागें एक अफगाण स्वार लागला. ते पुढें आणि हा मागें, असें होतां होतां महादजींची घोडी थकली, आणि एका खंदकांत पडली. तेव्हां अर्थात्, महादजीही खालीं पडून त्या अफगाणाचे हातीं सांपडले. त्यानें एका फरशीनें त्यांचा उजवा पाय तोडून, त्यांच्या आंगावरचे दागिने काढून घेऊन, त्यांस तसेंच तेथें टाकून दिलें, आणि आपण निघून गेला. महादजी तेथें कण्हत पडले असतां, मराठ्यांच्या लष्करांतला राणाखान ह्या नांवाचा कोणी भिस्ती तिकडून चालला होता, त्यानें त्यांस आपल्या पखालीच्या बैलावर बसवून दक्षिणेंत आणिलें. नंतर शिंद्यांच्या गादीवर कोणास बसवावें, ह्याचा विचार करण्याचें कारण राहिलेंच नाहीं. महादजी हे गादीचे मालक झाले. त्यांनीं नानाफडनवीस ह्यांस अनुकूल करून घेऊन, त्यांच्या साह्यानें आपल्या अधिकारास चिरस्थायिता मिळविली. त्या वेळीं त्यांच्या मुलुखाचें उत्पन्न सुमारें चौसष्ट लक्ष रुपयांचें असावें, असें सांगतात.

पानपतच्या लढाईंतलीं संकटें महादजी शिंदे जन्मभर आठवीत असत. जनरल पामर साहेब त्यांचे दरबारीं इंग्लिश रेसिडेंत होते, त्यांजपाशीं ते वारंवार असें सांगत कीं, मी पुढें आणि अफगाण स्वार मागें, धूम पळत आहों, असें स्वप्न पडल्याखेरीज कितीएक दिवसपर्यंत मला कधींही झोंप आली नाहीं. राणाखान ह्याचे उपकार महादजी विसरले नाहीत. ते त्यास भाई असें ह्मणत असत, आणि सख्या भावाप्रमाणें मानीत असत. पुढें त्यांनीं त्याला मोठ्या पदवीसही चढविलें. माधवराव पेशवे ह्यांनीं मोठें सैन्य जमा करून, तें, इ० स० १७६९ ह्या वर्षी, विसाजी कृष्ण नामक सरदारांबरोबर नर्मदेच्या पलीकडे पाठविलें. त्यांत नुसते स्वारच ५०००० होते. ह्या सैन्याबरोबर महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर हे सरदार पेशव्यांनीं दिले होते. त्यांनीं प्रथम रजपुत संस्थानांवर हल्ला करून, त्यांजपासून, खंडणीची बाकी ह्मणून दाहा लक्ष रुपये घेतले. नंतर, यमुनानदीच्या पश्चिमेस जो जाट लोकांचा मुलूख होता, त्यांत ते शिरले. ते लोक तरी मोठे शूर होते. तथापि मराठ्यांचें सैन्य प्रचंड असल्यामुळें त्यापुढें त्यांचा कांहीं उपाय चालेना. शेवटीं, भरतपुराजवळच्या लढाईंत ते केवळ पराभव पावले; आणि मराठ्यांस दाहा लक्ष रुपये रोख, व पन्नास लक्ष रुपये हाप्याहाप्यांनीं देण्यास कबूल झाले. नंतर हें मराठ्यांचें

सैन्य दिल्लीकडे वळलें. तेथें नजीबउद्दवले नामक रोहिले सरदार, शाहाआलमाचे वडील पुत्र ज्वानबखत ह्यांस तक्तावर बसवून आपण सर्व कारभार पाहात होते. ते भिऊन गेले, आणि त्यांनीं मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां पानपतच्या लढाईत त्यांनीं मराठ्यांचा फार नाश केला होता, त्याबद्दल त्यांचा सूड घ्यावा, असें महादजी शिंद्यांचें ह्मणणें पडलें. ह्मणून तें सगळेंच प्रकरण विसाजींनीं पेशव्यांकडे पाठविलें. त्यांचे मनांत शाहाआलमबादशाहास पुनः गादीवर बसवावें असें होतें; आणि ह्या कामीं नजीबउद्दवले आपणांस अनुकूळ असले ह्मणजे बरें, असें त्यांस वाटल्यावरून, त्यांनीं त्यांशीं तह ठरविण्याविषयीं हुकूम दिला. परंतु ह्या सर्वच गोष्टी मनचेमनांत राहिल्या. कारण, नजीबउद्दवले हे इ० स० १७७० च्या आक्तोबर महिन्यांत मरण पावले. नंतर त्यांचें काम त्यांचे पुत्र जाबताखान हे पाहूं लागले.

ह्या वर सांगितलेल्या मोहिमेंत खुद्द महादजीबावांचे १५००० स्वार होते. व ह्या स्वारींत कोणतें कांहीं करणें सवरणें झाल्यास तें त्यांच्या विचारानें होत असे. मराठ्यांनीं इ० स० १७७१ त जाबताखानांचे मुलुखांत स्वारी करून त्यांस घाबरविलें, ह्या मसलतीस मूळ कारण महादजी होत. ह्या मोहिमेंत मराठ्यांनीं सगळी अंतर्वेदी काबीज करून, दिल्लीमध्यें इतकें वर्चस्व मिळविलें कीं, शाहाआलम बाद-

शाहा हे त्यांच्या हातीं कैदी होऊन राहिले. ह्या सर्व कृत्यांत महादजी शिंदे प्रमुख होते. ह्या खटपटींत त्यांनीं बराच मुलूख संपादिला, व आपली स्वतंत्रता चांगली स्थापित केली.

राघोबादादा पेशवाईची गादी मिळविण्याचा विचार करूं लागले तेव्हां, आह्मी तुह्मांस मदत देऊं असें महादजी शिंद्यांनीं त्यांस वचन दिलें होतें. परंतु राघोबांनीं इंग्लिशांचें साह्य घेतलें, असें पाहिल्याबरोबर, ते नानाफडनविसांच्या मसलतीस अनुकूल होऊन, माधवरावसाहेब पेशव्यांस मिळाले. पुण्याच्या दरबारांत त्यांचें माहात्म्य बरेंच वाढलें. पुढें राघोबांच्या वतीनें इंग्लिश लोक मराठ्यांशीं लढूं लागले. ह्या प्रकरणांत मराठ्यांकडचे प्रमुख सरदार महादजी शिंदे होते. ही लढाई चालू असतां, इ० स० १७७९ च्या जानेवारी महिन्यांत वडगांव येथें मराठ्यांनीं इंग्लिश सैन्यास कोंडिलें. त्या प्रसंगीं एका दिवसांत, इंग्लिशांकडचे मेले, जखमी झाले, आणि पळून गेले, ह्यांची एकंदर गणती ३५२ भरली. तेव्हां तेथले इंग्लिश लोक इतके जेरीस आले कीं, मराठ्यांनीं जें जें ह्मटलें तें तें सर्व त्यांनीं कबूल केलें. त्यांत असें ठरलें कीं, इसवी सन १७७३ पासून मराठ्यांचा जो मुलूख इंग्लिशांनीं घेतला असेल, तो त्यांनीं त्यांचा त्यांस परत द्यावा; भडोचेमध्यें जो इंग्लिशांचा अंश

होता, तो त्यांनीं शिद्यांचे हवालीं करावा; व त्यांच्या नौकरांस मेहेनतीबद्दल बक्षीस वांटण्यासाठीं त्यांनीं ४१००० रुपये त्यांजकडे पाठवावे. हे करार इंग्लिशांनीं बिनचूक पाळावे, ह्मणून त्यांजकडचे पामर आणि स्तुअर्त हे दोन गोरे लोक ओलीस घेऊन, शिद्यांनीं त्यांस वडगांव येथून जाऊं दिलें. आणि ह्याच ठरावावरून राघोबादादा महादजींच्या स्वाधीन झाले.

इतकें वर सांगितल्याप्रमाणें व्हावयाचें ठरलें मात्र; पण तें मुंबई सरकारास अमान्य झाल्यावरून, मराठे व इंग्लिश ह्यांचें युद्ध पुनः जुंपलें. ह्या सुमारास महादजी शिद्यांनीं फत्तेसिग गायकवाडांस एक पत्र पाठविलें. त्यांत त्यांनीं त्यांस सांगितलें कीं, "मी तोफांसहवर्तमान तुह्मांकडे येत आहें. तुमची आमची गांठ पडल्यावर मग, इंग्लिशांची खोड कशी मोडावयाची ह्याचा विचार आपण करूं. घाबरूं नका. तिकडचें वर्तमान मला वारंवार कळवीत जा." ह्यावरून तेव्हांच्या राज्यव्यवहारांत महादजींस अगत्य किती होतें, तें स्पष्ट दिसून येतें. इकडे जनरल गोदर्द साहेबांनीं इ० स० १७८० च्या फेब्रुवारी महिन्यांत अमदाबाद घेतली. आणि तिकडे ग्वाल्हेरचा किल्ला मोठ्या पराक्रमानें पाफम साहेबांनी आगस्त महिन्यांत शिद्यांपासून घेऊन त्यांत आपला अंमल बसविला. अमदाबाद घेण्याच्या कामीं, मेले

आणि जखमी झाले ह्यांची गणती १०६ झाली; पण ग्वाल्हेर घेतांना एक देखील मनुष्य जायां झालें नाहीं! शेवटीं, इंग्लिशांनीं राघोबादादांस आश्रय दिला हें ठीक नव्हे, अशी हिंदुस्थान सरकारची सूचना आल्यावरून, व ह्या युद्धांत कांहीं फायदा नाहीं असें इंग्लिशांस वाटल्यावरून, सालपें मुकामीं, तारीख १७ मे स० १७८२ इ० रोजीं उभय पक्षांचा तह ठरला. ह्यांत सर्व मराठ्यांच्या वतीनें मुख्त्यार महादजी शिंदे होते. त्यांला स्वतःला ह्या तहापासून अनेक लाभ झाले. त्यांत विशेष हा कीं, ते जर स्वपराक्रमेंकरून इतर संस्थानिकांचीं राज्यें घेऊं लागले, तर त्यांस इंग्लिशांनीं हरकत करूं नये, असें ठरलें. ह्मणजे, त्यांजवर कोणत्याही प्रकारें इंग्लिशांचें वर्चस्व नाहींसें झालें. ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. पुढें तिकडे दिल्लीमध्यें दरबारांत दुफळी झाली. त्या दोन्ही पक्षांनीं महादजी शिंद्यां-पाशीं साह्य मागितलें. तेव्हां ते एकाचें बोलणें मान्य करून, बादशाहांची स्वारी आग्र्याकडे होती, तिकडे जावयास निघाले. उभयतांची भेट झाल्यावर, एका पक्षाचे पुढारी आफ्रासियाबखान ह्यांस कोणीं ठार मारिलें. त्यानंतर जी गडबड झाली, तींत शिंद्यांनीं राहिलेल्या दुसऱ्या पक्षास एकीकडे टाकून दरबारामध्यें आपण श्रेष्ठत्व मिळविलें. तें इतकें कीं, तेथील बादशाह, अमीर उल् उमराव ह्मणजे

वजीर, ही पदवी त्यांस देऊं लागले. तेव्हां त्यांनीं त्यांस असें सांगितलें कीं, आमचे यजमान पेशवे, त्यांचा असा कांहीं सन्मान झाल्याखेरीज आह्मी हा मान घेणार नाहीं. ह्मणून, पेशव्यांस वकीलमुतलक ह्मणजे प्रतिनिधि असा अधिकार व किताब देण्याचें ठरून, ह्या नवीन अधिकाराच्या संबंधानें त्यांचें काम पाहणारे महादजी शिंदे हे पूर्ण मुखत्यार आहेत, असें बादशाहांनीं ठरविलें. आणि अलिजाबहादर हा किताब व माहिमरातिब व नालखी हीं दिलीं. ह्या प्रकारेंकरून, इ० स० १७८४ ह्या वर्षी, दिल्ली व आग्रा ह्या प्रांतांमध्यें महादजी शिंदे करतील तें प्रमाण, असें झालें.

दिल्लीच्या दरबारचा कारभार वगैरे अनेक मोठालीं कामें महादजींस मिळाल्यामुळें त्यांचें प्रस्थ फारच वाढलें. तें इतकें कीं, बहुतेक माळवा व दक्षिणेंतील कितीएक उत्कृष्ट प्रांत इतका मुलूख जरी त्यांजकडे होता, तरी त्याचें उत्पन्न त्यांच्या खर्चास पुरेना. ह्मणून त्यांनीं शाहाआलमाच्या जोरावर कितीएक मुसलमान सरदारांच्या जाहागिरी जप्त केल्या. आणि जयपुर वगैरे रजपूत संस्थानांशींही त्यांनीं तोच क्रम आरंभिला. त्यांजकडे फौजेच्या पगाराची बाकीही पुष्कळ राहिली. आणि पैसा तर कोठें मिळेना. अशा संकटामध्यें महादजी शिंदे असतां, त्यांचा मुसलमान सरदार

इस्माल बेग हा त्यांस सोडून गेला. हा एकटाच काय, पण ह्याचे मागून आणखीही कितीएक सरदार ८० तोफा घेऊन त्यांस सोडून निघून गेले. त्या संधीस त्यांशीं लढण्यास रजपूत राजांनीं एकत्र होऊन कंबर बांधिली. इस्माल बेग गेला त्यास, जाबताखानाचा मुलगा गुलामकादर हा सैन्यासहवर्तमान जाऊन मिळाला. त्या दोघांनीं एका लढाईत शिंद्यांचा पराभव करून, इ० स० १७८८ च्या जून महिन्यांत दिल्ली घेतली. तिचें रक्षण करण्याचा कांहीं यत्न शाहाआलमांनीं केला होता, तो द्वेष मनांत आणून गुलामकादरानें त्यांचे डोळे काढिले. हें त्या दोघांचें वर्चस्व फार वेळ टिकलें नाहीं. महादजी शिंद्यांनीं पुढें थोडकेच दिवसांत त्या दोघांस दिल्लींतून काढून लावून तेथें पुनः आपला अमल स्थापिला. आणि त्या आंधळ्या वृद्ध शाहाआलमांस त्यांनीं पुनः त्यांच्या तक्तावर बसविलें.

इंग्लिशांचा गवरनर जनरल लार्ड कार्नवालिस ह्यानें, टिपूसुलतानावर स्वारी करण्याकरितां मराठे व निजामअल्ली ह्यांशीं ठराव केला होता. त्याप्रमाणें आपणांशीं ठराव करावा, असें महादजींच्या मनांत होतें; व त्याप्रमाणें त्यांनीं आपला हेतु लार्ड कार्नवालिस साहेबांस कळविला होता. परंतु तो त्यांनीं कबूल केला नाहीं. हें अपमानाचें कृत्य महादजी शिंद्यांस न सोसून, त्यांनीं इंग्लिशांशीं उघड वैर मांडण्याचा

निश्चय केला. आणि त्याच हेतूनें ते इ० स० १७९२ त हिंदुस्थान सोडून पुण्याकडे यावयास निघाले. तेव्हां त्यांनीं बाह्यात्कारें असें दाखविलें कीं, शाहाआलमांनीं वकीली मुतलकीचीं जीं वस्त्रें पेशव्यांकरितां आह्मांपाशीं दिलीं आहेत, तीं त्यांस प्रविष्ट करण्यास आह्मी तिकडे जात आहों. त्या संधीस फ्रेंच अमलदार आपले नौकरीस ठेवून महादजींनीं १६ पलटणींस उत्कृष्ट कवाईत शिकविली होती; शिवाय त्यांजपाशीं १०००० स्वार व ५०० तोफा होत्या; आणखी त्यांस दिल्लीच्या बादशाहाची दिवाणगिरी मिळालेली होती. एवढें मोठें वैभव ईश्वरकृपेकरून प्राप्त होऊन ते इ० स० १७९३ त पुण्यास आले; तरी ते शहरच्या वेशींतच आपल्या हत्तीवरून खालीं उतरले. नंतर ते पेशव्यांच्या वाड्यामध्यें कचेरींत गेले. तेव्हां त्यांस सवाई माधवरावसाहेबांनीं बसा ह्मणून सांगितलें. परंतु, येथें सरकारासमोर बसण्याचा मला अधिकार नाहीं, असें ह्मणून ते उभेच राहिले. पेशवे गादीवर बसल्यावर, महादजींनीं आपले बगलेंतून जोडे काढून त्यांच्या पायांशीं ठेविले, आणि ते ह्मणाले, "माझें काम हें आहे; पूर्वीं माझा बापही हेंच करीत असे." ही त्यांची नम्रता पाहून लोकांस फार आश्चर्य वाटलें. तो प्रकार नानाफडनविसांस आवडला नाहीं. कांकीं, त्यांत खोल राजकारस्थान होतें, हें त्यांस समजलें होतें. तें खोल कारस्थान

हेंच कीं, नानाफडनविसांनीं पेशव्यांस निर्माल्यवत् करून टाकून आपलें घोडें पुढें घातलें होतें, त्यास हें महादजींचें प्रस्थ विघ्नभूत होण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. शिंदे बरेच दिवस पुण्यांत राहिले. तितक्या अवकाशांत त्यांनीं युक्तिप्रयुक्तीनें सवाई माधवरावसाहेबांस अगदीं आपलेंसें करून टाकिलें; तें इतकें कीं, राज्यकारभारांत देखील शिंद्यांची मसलत चालूं लागली. नानाफडनविसांचें तेज कमी झालें. तो अपमान नानांस दुःसह होऊन, त्यांनीं श्रीमंतांपाशीं काशीयात्रेस जाण्यास निरोप मागितला. तेव्हां माधवरावांनीं त्यांचें सांत्वन करून त्यांस तसेंच राहून घेतलें. नंतर, वकील मुतलकीची सनद देण्याचा समारंभ झाला. त्या सनदेबरोबर बादशाहांकडून असें एक वचनपत्र आणिलें होतें कीं, मुसलमानी राज्यांत गोवध होऊं देणार नाहीं. ही गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

पेशव्यांस वस्त्रें देण्याचा समारंभ झाल्यावर आधीं निजामाचा नाश करावा आणि मग इंग्लिशांच्या मागें लागावें, अशा इराद्यानें मराठ्यांनीं टिपूशीं तह ठरविला. नंतर महादजी, पुण्याजवळ वानवडीवर त्यांच्या लष्कराचा तळ पडला होता, तेथें जाऊन राहिले. त्या ठिकाणीं त्यांस एके दिवशीं मोठा ज्वर येऊन, त्याच्या योगानें ते इ० स० १७९४ च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या १२ व्या तारखेस मरण पावले.

तेणेंकरून मराठ्यांची मोठी हानि झाली. वानवडी येथें त्यांची छत्री आहे.

महादजी शिंदे हे स्वभावानें कारस्थानी, महत्वाकांक्षी, आणि स्वकार्यसिद्ध्यर्थ प्रसंगानुसार वागणारे होते. वडगांवच्या तहाच्या वेळीं दोन साहेब लोक त्यांजकडे ओलीस दिले होते. त्यांस त्यांनीं चांगल्या रीतीनें वागवून, कारण सरल्यावर सुरक्षितपणें इंग्लिशांच्या स्वाधीन केलें; आणि ह्या मेहेरबानीस्तव इंग्लिशांनीं भडोच किल्ला व परगणा, हे त्यांस दिले. ह्यावरून त्यांस सुराजनीति अवगत होती, असें स्पष्ट दिसतें. सालप्याच्या तहाच्या वेळीं असें ठरलें होतें कीं, मराठे व इंग्लिश ह्यांपैकीं ज्यांकडून तो तह प्रथम मोडला जाईल, त्यांचा पक्ष सोडून शिंद्यांनीं दुसऱ्या पक्षास मिळावें, आणि दोघांनीं एकत्र होऊन मर्यादोल्लंघन करणाऱ्या पक्षाचें पारिपत्य करावें. ह्यावरून, त्या प्रसंगीं महादजी शिंद्यांचें बळ व वजन किती होतें, हें सहज लक्षांत येतें. ते शरीरानें स्थूळ, काळेसांवळे आणि सदा आनंदमुख असे असत. त्यांचे गुरु हैद्राबाद संस्थानांतील बीड येथील राहाणारे श्रीमनसुरसाहेब ह्या नांवाचे सिद्ध फकीर होते.

महादजी शिंद्यांस साहा बायका होत्या, परंतु पुत्रसंतति नव्हती. ह्मणून, त्यांचे सखे भाऊ तुकोजी, ह्मणजे जे

पानपतच्या लढाईंत पडले, त्यांचे तिसरे चिरंजीव आनंदराव ह्मणून होते, त्यांचे पुत्र जे दौलतराव, त्यांस आपण दत्तक घ्यावें, असें त्यांच्या मनांत होतें. परंतु ती गोष्ट घडून आली नाहीं. तथापि महादजींच्या मागें त्यांच्या इच्छेप्रमाणें दौलतरावच त्यांचे गादीवर बसले. ही गोष्ट, महादजी शिंद्यांची बायको लक्ष्मीबाईसाहेब यांच्या मनास आली नाहीं. परंतु, कारभारी लोक त्यांस अनुकूल होते, ह्मणून त्यांचें कांहीं चाललें नाही. दौलतराव तारीख २६ फेब्रुआरी सन १७९४ रोजी गादीवर बसले. तेव्हां ते १९ वर्षांचे होते. त्यांनीं नानाफडनविसांचा लोभ संपादिला.

दौलतराव शिदे ह्यांस सखाराम घाडगे सर्जेराव ह्यांची रूपवती कन्या बाईजाबाई ह्या दिल्या होत्या, आणि ते घाडगे, आपला जांवई लहान ह्मणून, इ० स० १७९६ ह्या वर्षीं त्यांचे मुलखाचा सर्व कारभार पाहूं लागले. ते अतिशयित द्रव्यलोभी व पराकाष्ठेचे निर्दय होते. ते इंग्रजांच्या अनुमताने वागेनात, व दरबारांत बंदोबस्त अगदीं कमी असे; तेणेंकरून अनेक अनर्थाच्या गोष्टी घडून आल्या. पुढें शिदे व होळकर ह्यांच्या लढाया चालू झाल्या. त्यांपैकीं एक मोठी लढाई, इ० स० १७९९ त उज्जनीजवळ झाली. तेव्हां यशवंतराव होळकरांचा जय झाला. आणि तें शहर त्यांनीं घेतलें. ह्या वेळीं लुटालूट न करितां त्यांनीं लोकांपासून

खंडणी घेऊन पुष्कळ द्रव्य मिळविलें. पुढें ह्यांची दुसरी एक मोठी लढाई इंदुराजवळ जुंपली. तींत होळकर इतके पराभव पावले कीं, थोड्याशा लोकांनिशीं त्यांस महेश्वर येथें पळून जावें लागलें.

पुण्याचे दरबारीं महादजी शिंद्यांचें जें वजन होतें, त्याही-पेक्षां दौलतरावांचें अधिक पडलें. नानाफडनवीस हे मोठे राजकारस्थानी आणि शहाणे पुरुष इ० स० १८०० च्या मार्च महिन्याच्या १३ व्या तारखेस मरण पावले. तेव्हां-पासून तर बाजीराव पेशवे दौलतराव शिंद्यांच्या ओंजळीनें पाणी पिऊं लागले. नानाफडनवीस निवर्तले, त्यांची दौलत फार मोठी होती; तिजविषयीं पेशवे व शिंदे ह्या दोघांस लोभ उत्पन्न झाला. तेव्हां अर्थातूच उभयतांचें वैमनस्य आलें. दौलतरावांनीं बाजीरावांस, त्यांच्याच वाड्यांतल्या एका दिवाणखान्यामध्यें अगदीं प्रतिबंधांत ठेविलें, आणि राज्याचा सर्व कारभार आपले हातीं घेतला.

ह्याच्या आधीं थोडे वर्षांपूर्वीं तुकोजी होळकर मरण पावल्यानंतर, त्यांचे गादीविषयींचा तंटा तोडतांना यशवंत-राव होळकरांचे सखे भाऊ विठोजी ह्यांस पेशव्यांनीं पुण्यास अडकवून ठेविलें होतें. ते नानाफडनविसांचे पक्ष-पाती होते, असें दौलतराव शिंद्यांनीं बाजीरावांच्या मनांत भरवून देऊन, त्यांजकडून त्यांस हत्तीच्या पायीं बांधवून

मारविलें. त्या दोघांचाही सूड उगविण्यासाठीं यशवंतराव होळकरांनीं पुण्यावर स्वारी केली. त्या शहराजवळ लोणी येथें शिंदे व होळकर ह्यांची मोठी लढाई आक्टोबरच्या २९ व्या तारखेस झाली. ती चालली असतां, आपली फौज किंचित् कचरली असें पाहून होळकर निराशेच्या स्वरानें ह्मणाले, "आज जर मला अपयश आलें, तर मी जीव ठेवणार नाहीं. तें अपयश घेऊन मी पळूं तरी कोठें?" परंतु, तसा कांहीं प्रकार झाला नाही. शिंदे पराभव पावले. तेव्हां अर्थात् त्यांच्या जीवावर उड्या मारणारे बाजीराव, तेही फार घाबरून पळत सुटले. आणि पुणें होळकरांनीं घेतलें.

पुढें, इ० स० १८०२ च्या दिसेंबर महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस वसई येथें इंग्लिश सरकार आणि बाजीराव ह्यांचा तह ठरला. त्याप्रमाणें इंग्लिशांनीं बाजीरावांस तारीख १३ माहे मे स० १८०३ इ० रोजीं पुण्यास गादीवर पुनः बसविलें. ह्या कामांत शिंद्यांला नुसतें विचारिलें सुद्धां नाहीं. आणि पेशवे ह्मणजे त्यांच्या अर्ध्या वचनांत वागणारे, त्यांस इंग्लिशांनीं आश्रय देऊन गादीवर बसविलें; हें पाहून त्यांला अत्यंत कोप आला. आणि त्यांनीं सैन्यासहवर्तमान पुण्याची वाट धरिली. हें इंग्लिशांस समजतांच त्यांनीं आपला वकील त्यांजकडे पाठविला. त्याजपाशीं

निश्चितपणें कांहींएक गोष्ट न बोलतां, शिंदे आसई मुक्कामीं आले. तेथें त्यांस नागपुरचे राजे भोंसले हे येऊन मिळाले. ह्या दोन्ही एकत्र झालेल्या सैन्यांची व इंग्लिशांकडिल सैन्यांची मोठी लढाई आसई येथें सप्तंबर महिन्याच्या तेविसाव्या तारखेस झाली. तेव्हां इंग्लिशांकडच्या सेनेचा सेनापति जनरल वेलस्ली हा होता. त्याच्या हाताखालीं ४५०० सैन्य होतें, आणि मराठ्यांकडे ५०००० असून, शिवाय १०० तोफा होत्या. त्या वेळेस इंग्लिशांच्या पक्षाचा जय झाला, असें इंग्लिश ह्मणतात. त्यांजकडचे ४२८ लोक मेले, आणि ११३८ जखमी झाले, आणि मराठ्यांकडचे १२०० पडले. त्यांत यादवराव भास्कर हा एक सरदार पतन पावला. परंतु, शिंद्यांच्या घराण्याच्या इतिहासांत ह्मटलें आहे कीं, "ह्या लढाईंत शिंद्यांचा पराजय झाला असें नाहीं. त्यांची सर्व फौज तेथून निघून मात्र गेली." हेंच विशेष खरें दिसतें. असो.

आणखीही कितीएक लढायांत शिंदे पराभव पावले. त्यांत अल्लीगडच्या समरांत तर त्यांच्या सैन्याची दुर्दशा फारच झाली. ती इतकी कीं, पेरन ह्या फ्रेंच सरदारानें, निराश होऊन त्यांची चाकरी सोडली. तेव्हां निरुपाय होऊन त्यांनीं इ० स० १८०३ च्या दिसेंबर महिन्याच्या ३० व्या तारखेस सर्जेअंजनगांवीं इंग्लिशांशीं तह ठरविला. त्यावरून

गंगा व यमुना ह्या नद्यांच्या मधील किल्ले व मुलूख, व जयपुर, जोधपुर, आणि गोहद ह्यांच्या दक्षिणेकडील कांहीं प्रांत, त्यांनीं इंग्लिशांस दिला. त्यांनीं ह्यापैकीं कांहीं अंश निजामास व थोडासा भाग पेशव्यांस देऊन, बाकी सर्व मुलूख आपणांकडे ठेविला. तेव्हांपासून लष्कर हें शिंद्यांचें राहाण्याचें मुख्य ठिकाण झालें. ह्या तहांत असें ठरलें होतें कीं, कारण पडेल तेव्हां १०००० फौज शिंद्यांनीं इंग्लिशांस द्यावी, व इंग्रजांनीं त्यांस ६ पलटणें द्यावीं.

ह्याप्रमाणें शिंद्यांनीं इंग्लिशांशीं तह ठरविला. तरी त्यांचें मन त्यांजविषयीं शुद्ध नव्हतें. कांहीं कारणांवरून इंग्रजांशीं लढण्याची संधी येईल केव्हां, आणि आपण त्यांचा सूड उगवूं केव्हां, असें, शिंद्यांचे मुख्य कारभारी घाडगे ह्यांच्या मनांत होतें. पुढें असें झालें कीं, होळकरांनीं पुणें घेतलें होतें तें परत घेऊन तेथें इंग्लिशांनीं बाजीरावांस गादीवर बसविलें. ह्यावरून होळकर व इंग्लिश ह्यांचें वैमनस्य पडून लढाया सुरू झाल्या. तेव्हां शिंद्यांनीं होळकरांचा पक्ष धरण्याचा विचार करून, त्यांचे दरबारीं जेनकिन्स साहेब ह्मणून एक इंग्लिशांचे रेसिडेंत होते, त्यांच्या बंगल्यावर लोक पाठवून आंतलें सर्व सामान लुटून, स्वतः त्यांस कैद करून नेलें. आणि त्यांस त्यांनीं आपल्या स्वारीबरोबर हिंडवून त्यांचा फार अपमान

केला. ही गोष्ट इ० स० १८०५ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत घडली.

पुढें इ० स० १८०५ च्या नोवेंबर महिन्याच्या सुमारास शिंदे व इंग्लिश सरकार ह्यांच्यामध्यें दुसरा तह ठरला. त्यावरून, जोधपुर, अंतर्वेदी वगैरे शिंद्यांकडचा मुलूख जाऊन, चंबळानदी उभय पक्षांच्या राज्यांची सरहद्द ठरली. तिच्या पलीकडे इंग्लिशांचा अमल, त्यांत शिंद्यांस यावयास अधिकार नाहीं, असें झालें. महादजी शिंद्यांची कन्या बाळाबाई, व बाइजाबाईंची कन्या चिमाबाई ह्यांजकडे एकंदर मिळून तीन लाखांचा मुलूख ठेविला. खुद्द शिंद्यांकडे एक कोटि चाळीस लक्षांचा मुलूख राहिला. पण खर्च दोन कोटींचा होता; तो कमी केला नाहीं. तेणेंकरून कर्ज झालें. देशांतला बंदोबस्त मोडला.

पुढें, पेंढाऱ्यांचें पारिपत्य करण्याचा विचार जेव्हां इंग्रज सरकारानें मनांत आणिला, तेव्हां, ह्मणजे इ० स० १८१७ च्या नोवेंबर महिन्यांत शिंद्यांशीं आणखी एक तह ठरला. त्यावरून, रजपूत संस्थानांवरचा शिंद्यांचा अमल कमी होऊन, त्यांत इंग्लिशांनीं आपलें वर्चस्व स्थापिलें. आणखी शिंद्यांनीं असें कबूल केलें कीं, आमच्या राज्यांत जेथें आह्मी आपलें सैन्य ठेवूं, तेथून तें इंग्रज सरकाराच्या आज्ञेवांचून हालविणार नाहीं. ह्याच वर्षी अशीरगड हा

किल्ला त्यांनीं शिंद्यांपासून घेतला. त्यांत जें कांहीं सांपडलें, त्यावरून असें स्पष्ट दिसून आलें कीं, शिंद्यांचे मनांत त्याचे रक्षणार्थ कांहीं चकमक झडावयाची होती; परंतु तें साधलें नाहीं.

दौलतराव शिंदे इ० स० १८२७ च्या मार्च महिन्याच्या २१ व्या तारखेस मरण पावले. तेव्हां ते ४८ वर्षांचे होते. ह्यांची छत्री लष्कर येथें आहे. त्यांनीं तेतीस वर्षेंपर्यंत आपले गादीचा उपभोग घेतला. त्यांचें लष्कर मोठें होतें; परंतु ते मोठे योद्धे होते असें नाहीं. ह्यांचे कारकीर्दीत मुलुखांत अव्यवस्था फार होती; व ह्यांला कर्ज फार झालें होतें.

दौलतरावांस पुत्रसंतान नव्हतें. ह्मणून ते मरण पावल्यावर, त्यांची वडील स्त्री रखमाबाईसाहेब ह्यांनीं जून महिन्याच्या १८ व्या तारखेस मुकुटराव ह्मणून एक मुलगा दत्तक घेतला. आणि त्याच दिवशीं सेनापति दाभाड्यांच्या एका मुलीशीं त्याचें लग्न लावून दिलें. नंतर दुसरे दिवशीं, त्यास जनकोजीराव असें नांव देऊन, इंग्लिश सरकारच्या मान्यतेनें गादीवर बसविलें. ते वयानें अकरा वर्षांचे होते, ह्मणून बायजाबाईसाहेब दौलतराव महाराजांच्या मृत्युपत्राप्रमाणें सर्व राज्याचा कारभार पाहत असत. त्या कामीं त्यांचे भाऊ हिंदुराव हे त्यांस फार मदत करीत असत.

पुढें, कांहीं दिवसांनीं जनकोजींचें व बायजाबाईसाहेबांचें

वैमनस्य आलें. त्यांनीं त्यांला प्रतिबंधांत ठेविलें. त्यांतून ते, इ० स० १८३२ च्या आक्तोबर महिन्यांत, गुप्तपणें पळून इंग्लिशांकडे आले. नंतर, गव्हरनर जनरल लार्ड विलियम बेंतिक ह्यांनी स्वतः ग्वाल्हेरीस जाऊन उभयतांचा समेट करून दिला. तो सात आठ महिने चालल्यावर, पुन कलह उत्पन्न होऊन, जनकोजीराव पुनरपि इंग्लिशांकडे गेले; आणि सगळें सैन्य बंडावल्यासारखें दिसलें. त्यावरून त्यांनी असें ठरविलें कीं, बायजाबाईंनी ६ लक्षांची नेमणूक घेऊन स्वतंत्र राहावें. त्याप्रमाणें त्या वागूं लागल्या. पुढें इ० स० १८६२ त त्या मरण पावल्या. जनकोजीराव कारभार पाहूं लागले, तेव्हां त्यांजपाशीं १०००० पायदळ, १५००० स्वार, आणि२५० तोफा होत्या. त्यांचे वेळेस कांही विशेष गोष्ट घडली नाहीं. ते इ० स० १८४३ च्या जानेवारी महिन्याच्या सातव्या तारखेस निवर्तले. तेव्हां ते २७ वर्षांचे होते. त्यांची छत्री लष्कर येथें आहे. त्यांची पत्नी ताराबाईसाहेब ह्यानीं भगीरथराव नामक एका आठ वर्षांच्या मुलास दत्तक घेतलें; आणि **जयाजीराव** असें त्याचें नांव ठेवून त्यांच्या नांवानें सर्व राज्यकारभार चालविला. त्यांत मुख्य दिवाणगिरीचें काम, जनकोजीरावांचे मामा ह्यांस दिलें. ते इतिहासांत मामासाहेब कदम ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहेत.

मामासाहेब हे गव्हरनर जनरलाच्या संमतीनें शिंद्यांच्या राज्याचा कारभार करीत असतां, दादा खासगीवाले ह्मणून कोणी पुरुष त्यांस प्रतिपक्षी उत्पन्न झाले. पण दादांस आपल्या स्वाधीन करून घेऊन, तो दंगा इंग्लिशांनीं बराच लवकर मोडिला. परंतु, इश्रीसिंगाच्या हाताखालची शिंद्यांची फौज पूर्वींच एकदां बिथरली होती. तो बिघाड पुढें आणखी पसरून त्यापासून इतका त्रास झाला कीं, त्याच्या बंदोबस्ताचा विचार करणें इंग्लिश सरकारास भाग पडलें. तेव्हां गव्हरनर जनरल साहेब स्वतः सैन्य घेऊन निघाले. त्यांच्या लष्कराची व शिंद्यांच्या बिथरलेल्या सैन्याची एक मोठी लढाई महाराजपुर येथें इ० स० १८४३ च्या दिसेंबरच्या २९ व्या तारखेस झाली; व दुसरी एक पन्यार येथें झाली. ह्या दोहोंतही शिंद्यांचे फौजेचा पराभव झाला. नंतर, शिंदे व इंग्लिश ह्यांचा नवा तह ठरला. त्यावरून असें झालें कीं, राजा लहान आहे तोंपर्यंत राज्याचा कारभार साहा गृहस्थांच्या मंडळीच्या हातून इंग्लिश रेसिडेंटाच्या विचारानें चालवावा; ते साहा गृहस्थ ह्मणजे रामराव फाळके, राजा बळवंतसिंग, उदाजी खटके, देवराव भाऊमामा, मुलाजी, आणि भाऊ पोतनीस हे होत. ह्यांत रामराव फाळके मुख्य होते. शिवाय असें ठरलें कीं, इंग्लिशांचें ७००० पायदळ व ३००० स्वार इतकें कुमकेचें लष्कर

शिंद्यांकडे असावें; त्याच्या खर्चाबद्दल अठरा लक्ष रुपयांच्या उत्पन्नाचा मुलूख त्यांनीं त्यांस तोडून द्यावा; आणि शिंद्यांचें लष्कर ३००० पायदळ, ६००० स्वार, २०० गोलंदाज, आणि ३२ तोफा इतकें असावें. ह्याप्रमाणें, शिंदे जे ह्या वेळेपर्यंत स्वतंत्र होते, ते इतर संस्थानिकांसारखे परतंत्र झाले.

इ० स० १८५४ त महाराज जयाजीराव वयांत येऊन आपल्या राज्याचा कारभार पाहूं लागले. हे जात्याच मोठे शूर होते. ह्यांना अगदीं लहानपणापासूनच सैन्यांच्या आणि समरांगणांच्या गोष्टी आवडत असत. हें केवळ आह्मां लोकांस ठाऊक होतें असें नाहीं. युरोपियन ग्रंथकारांनीं आणि कामदारांनींही ही गोष्ट कबूल केली आहे. जान विलियम के ह्या नामांकित ग्रंथकारांनीं असें लिहिलें आहे कीं, “ ह्या वेळेस महाराज बावीसतेवीस वर्षांचे होते. शूरपणाच्या गोष्टींची अभिरुचि त्यांच्या वयाबरोबर वाढली होती, आणि शक्तीबरोबर बळावली होती. हे जर पन्नास वर्षें आधीं जन्मते, तर त्यांच्या महत्वाकांक्षेंत मोठमोठ्या उलाढाल्या खचीत भरल्या असत्या. हे एक मोठे सेनापति झाले असते, आणि ह्यांची शौर्यकीर्ति जगाच्या इतिहासांत गाजली असती. परंतु, इंग्लिश सरकारच्या श्रेष्ठत्वाच्या दाबाखालीं एतद्देशीय राजांच्या आंगच्या अशा प्रकारच्या

स्वतंत्र पराक्रमवृत्तींचा अगदीं चुराडा झाला होता, त्यामुळें तें सगळें जागच्याजागीं राहिलें." त्याप्रमाणेंच इ० स० १८९६ ह्या वर्षी पोलिटिकल एजंट मेझर मेकफर्सन ह्यांनीं सरकारांत ह्यांविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, " महाराजांस, लष्कराम कवाईत शिकविणें, त्यांच्या कपड्याचपड्यांची व्यवस्था पाहाणें, त्यांस आपले हुकुमांत ठेवणें, त्यांच्या वेगळ्या वेगळ्या तुकड्या बनविणें, त्यांस मेजवान्या देणें, त्यांशीं बरोबरीनें खेळणें, आणि ह्या संबंधाचीं पुस्तकें अवलोकनार्थ विकत घेणें, ह्याइतका दुसरा कोणताच व्यवसाय आवडत नाहीं, आणि ह्या कामांत कितीही पैसा खरचला, तरी त्यांस त्याचें कांही वाटत नाही." शिकंदर, नेपोलियन इत्यादिकांचीं चरित्रें पाहिलीं, तर अशाच गोष्टी त्यांच्या तरुणपणाच्या वर्णनांत आढळतात. त्यांत अंतर एवढेंच पडलें कीं, त्यांच्या आंगच्या वीर्यशौर्यास यथेच्छ क्रीडा करण्यास अवकाश मिळाला, आणि महाराज जयाजीरावांच्या ह्या अमोलिक गुणांस जागचे जागीं कुढून राहावें लागलें. हीं कालदेशवर्तमानाचीं फलें आहेत. त्यापुढें कोणाचा उपाय चालत नाही. तरी, ह्या गुणांची थोडीशी चुणूक इ० स० १८५७-५८ च्या शिपायांच्या बंडाच्या वेळीं दृश्यमान झाली. त्या बंडाच्या संबंधाची हकीकत पुढें एका भागांत वेगळी देणें आहे; ह्मणून तिजविषयीं येथें कांहीं लिहीत नाहीं.

महाराज माधवराव शिंदे, जी. सी. एस. ऐ.

तरी त्यांच्या न्यायीपणाविषयीं आणि सत्यशीलतेविषयीं इंग्लिशसरकारांत मोठें वजन होतें, हें येथें सांगितलें पाहिजे. त्याचें मोठें प्रमाण हें कीं, महाराज मल्हारराव गायकवाडांवरच्या विषप्रयोगाच्या आरोपाची चौकशी करण्यास जें हाय कमिशन नेमिलें होतें, त्या हाय कमिशनांत हे महाराज होते. ह्यांनीं तेथें आपलें काम उत्तम प्रकारें केलें, आणि कोणत्याही मनोविकारास वश न होतां, अगदीं न्याय्य असें जें मत होतें, तेंच दिलें. त्याचीही हकीकत पुढें यावयाचीच आहे.

हे महाराज जयाजीराव इ० स० १८८६ च्या जून महिन्याच्या २० व्या तारखेस उदराच्या रोगाने मरण पावले. तेव्हां त्यांचें वय बावन वर्षांचें होतें. त्यांजवर इंग्लिश सरकाराची मर्जी फार होती. आपल्या राज्याचा कारभार ते फार दक्षतेनें पाहात असत. त्यामुळें त्यांच्या कारकीर्दींत त्यांच्या राज्यव्यवस्थेकडे इंग्लिसरकारास कधीं लक्ष देण्याचें कारण पडलें नाही.

महाराज जयाजीराव ह्यांच्या मागें त्यांच्या गादीवर त्यांचे चिरंजीव महाराज माधवराव शिंदे हे बसले आहेत. ह्यांचें जन्म इ० स० १८७६ च्या आक्टोबर महिन्याच्या विसाव्या तारखेस झालें. ह्यांस शिकविण्यास आनंदीलाल पंडित, प्राणकिसन, गोपाळपंत, धर्मनारायण, डाक्टर क्रा-

फ्ट, जानस्टन इत्यादि चांगले शिक्षक ठेविले होते. त्यांच्या सहवासानें मराठी, फारशी, इंग्रजी इत्यादि भाषांचा व इतर विषयांचा ह्यांचा विद्याभ्यास चांगला झाला आहे. त्यांस यंत्रविद्येची विशेष अभिरुचि आहे. शिवाय घोड्यावर बसणें, बंदूक, तरवार, शिकार व इतर शिपाईबाण्याचे गुण ह्यांत ते चांगले प्रवीण आहेत. हे वयांत आले नव्हते, तोंपर्यंत ह्यांच्या राज्याचा कारभार रीजन्सी कौंसलाच्या हस्तें चालला होता. पण हे वयांत आल्यावर ह्यांस इ० स० १८९४ ह्या वर्षाच्या दिसेंबर महिन्याच्या १५ व्या तारखेस राज्याच्या कारभाराची पूर्ण मुखत्यारी मिळाली आहे. आणि ते आपले राज्याचें काम उत्तम प्रकारें चालवीत आहेत. त्यांत त्यांनीं पुष्कळ सुधारणा केल्या आहेत. मालसंबंधीं सगळें काम एकटा अधिकारी पाहात असे. ती वहिवाट मोडून बोर्ड ऑफ रेव्हिन्यु कायम केलें आहे. पोलिसाच्या इन्स्पेक्टरजनरलाची जागा मोडून तें काम तीन सरसुभ्यांस वांटून दिलें आहे. रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं आपले कारकीर्दींत तीन सरसुभायती केल्या होत्या. त्यांतल्या दोन सरसुभायती महाराज जयाजीराव ह्यांनीं कायम ठेविल्या होत्या. त्या ह्या महाराजांनीं पूर्ववत् तीन कायम केल्या आहेत. ह्या महाराजांनीं दिवाणाची जागा ठेविली नाहीं. एक चीफ सेक्रेटरी ह्मणजे मुख्य

चिटणीस ही जागा ठेविली आहे. आणि त्या कामदाराच्या साह्यानें महाराज राज्याचें सगळें काम स्वतः करितात. पूर्वीचे कायदे सुधारून नवे कायदे केले आहेत. ते प्रजेस फार सुखावह झाले आहेत. तेणेंकरून त्यांजवर त्यांच्या प्रजेची मोठी भक्ति आहे, तसें इंग्लिश सरकारांतही ह्यांचें मोठें वजन आहे. आणखी ज्या मोठ्या गुणाविषयीं ह्या महाराजांच्या तीर्थरूपांची ख्याति इंग्लिश ग्रंथकारांनीं वर्णिली आहे, तो गुण ह्या महाराजांच्या ठायीं चांगला वसत आहे, असें, प्रसंगोपात्त दिसून येतें. गेल्या नोवेंबर महिन्यांत हिंदुस्थानांतल्या इंग्लिश सैन्याचे मुख्य सेनापति नामदार जनरल व्हाइटसाहेब हे ग्वाल्हेरीस गेले होते. तेव्हां महाराजांनीं त्यांस आपल्या सैन्याची कवाईत स्वतः घेऊन दाखविली. ती पाहून ते ह्मणाले की, "आपल्या सैन्याची कवाईत घेतांना महाराजांची चतुराई आणि सामर्थ्य ही ज्यांनीं पाहिलीं आहेत, त्यांची अशी पक्की खातरी झाली आहे कीं, जर कधींकाळीं पूर्वेकडे संकट उद्भवलें, तर, हे महाराज कायावाचामनेकरून इंग्लंडाचे खरे खरे साह्यकारी होतील."

राज्यव्यवस्था ठीक आहे. राज्याचें क्षेत्रफळ एकंदर २९१०० चौरस मैल आहे. त्यांत लोकसंख्या सुमारें ३३७९००० आहे. त्यांमध्यें २७९६००० हिंदु आहेत, १८३९०० मुसलमान आहेत, आणि बाकीचे इतर जा-

तींचे आहेत. राजधानीचें शहर ग्वाल्हेर लष्कर आहे. त्याची लोकसंख्या १२८७०० आहे. राज्याचें उत्पन्न येणेंप्रमाणें आहे:—

९४८८६८९	काळीचें उत्पन्न.
१४९१८१	टांका.
१३६९८९८	जाहागीरदार.
२२११११	जमीनदारी चाकरी.
१४४४३३९	सायर.
१६११९०	स्टांप.
१४९९८३९	किरकोळ.

एकूण. १४३२६२३९.

एवढी जमा आहे. खर्चेही ह्या मानानेंच आहे. खर्च वजा जाऊन दरसाल कांही शिल्लक राहते. शाळा, रस्ते, दवाखाने इत्यादि लोकोपयोगी कामे पुष्कळ झालीं आहेत. प्रजा संतुष्ट आहे.

भाग पांचवा.

शिंदेसरकारची दिवाणगिरी.

ओंव्या.

रायें नेमियलें व्यापारीं
सावधान अहोरात्रीं
आळस निद्रा दवडी दुरी
तोचि रायातें आवडे. १.

असत्य न बोलिंजे सर्वथा
धरिंजे निर्लोभ निर्मळता
इंद्रियनियमीं नित्य वसतां
तोचि वल्लभ रायातें. २.

मुक्तेश्वर.

दिवसानुदिवस मनुष्याच्या अनुभवास असें येत चाललें आहे कीं, संपत्ति मिळविणें हें सोपें असतें, पण तिचा सद्व्यय करणें हें कठिण असतें. त्याप्रमाणेंच, कोणतेंही एकादें महापद मिळविणें हें सोपें असतें; पण, त्या पदास शोभे असें कर्तव्य करून दाखविणें, हें कठिण असतें. त्यांत अधिकाराच्या अथवा पदाच्या संबंधानें एक गोष्ट विशेष असते. ती ही

कीं, तो अधिकार किंवा तें पद संपादण्यास वडिलांची पुण्याई थोडीबहुत उपयोगीं पडत असते. तशी ती पुण्याई त्याच्या संबंधाच्या कर्तव्यकर्मांत उपयोगीं पडत नाहीं. त्यास मनुष्याचे स्वतःचेच गुण लागतात. ह्मणून, श्रेष्ठ पद संपादून जो कोणी तें उत्तम प्रकारें चालवितो, तोच खरा थोर होय, आणि तोच खरा स्तुतिपात्र होय. दिनकरराव राजवाडे हे गृहस्थ ह्या प्रकारचे होते.

दिनकरराव शिंदेसरकारचे दिवाण झाले, हें पूर्वींच्या भागीं सांगितलें आहे. त्या वेळीं महाराज जयाजीराव शिंदे हे बरेच वयांत आलेले होते. तरी त्यांस राज्यकारभारांत घातलें नव्हतें. तेव्हां, राज्याचा सगळा कारभार चालविण्याचा भार दिवाणांवर होता. ह्मणजे, दिनकरराव ह्यांस आतां शिंदेसरकाराचें सगळें राज्य चालवायाचें होतें, असें ह्मटलें तरी चालेल. तें कांहीं लहान नव्हतें. त्याच्या मुलुखाची आकृति सरळ नव्हती. वांकडीतिकडी होती. त्याची लांबी अजमासें २९२ मैल होती, रुंदी १७० मैल होती, आणि क्षेत्रफळ सुमारें ३३००० चौरस मैल होतें. ह्यांत नानाप्रकारचे दांडगे आणि रानटी लोक होते. इतक्यांस संतुष्ट ठेवावयाचें, देशांत शांतता राखावयाची, लोकांची सुधारणा करावयाची, महाराज लहान असले तरी ते यजमान, आणि थोडी मुक्त्यारी पावलेले,

त्यांची मर्जी धरावयाची, आणखी इकडे इंग्लिश सरकार सार्वभौम, ह्यांच्या सूचनांप्रमाणें राज्यांत आणि लोकांत सुधारणा करावयाच्या, आणखी शिवाय, आपलें जें मुख्य व्रत सत्य, त्यास धरून चालावयाचें, कांहीं झालें तरी त्यास सोडावयाचें नाही, एवढें मोठें—फारच मोठें—काम ह्या वेळीं दिनकरराव ह्यांस करावयाचें होतें. हें सगळें मनांत आणिलें ह्मणजे साधारण माणसाची छाती दडपून जावयाची. परंतु, दिनकरराव ह्यांस त्याचें कांहीं एक वाटलें नाहीं. ह्यावरून त्यांच्या बुद्धिसामर्थ्याचें अनुमान करितां येतें.

दिवाणगिरीचें काम करूं लागल्यावर पाहूं लागले तों त्यांस असें दिसून आलें कीं, राज्याचें उत्पन्न राज्याच्या खर्चास न पुरल्यामुळें राज्यास कर्ज होत आहे, आणि तें वाढत आहे. हें कितीएक वर्षांपासून चाललें होतें. महाराज जनकोजीराव ह्यांच्या कारकीर्दींत ह्मणजे इ० स० १८३३ पासून इ० स० १८४३ पर्यंत दरसाल राज्यास साहा लाखांची तूट येत होती. आणि रीजेन्सीच्या अमदानींत इ० स० १८४४ पासून इ० स० १८५१ पावेतों दरसाल तीन लाखांची तूट येत होनी. अशा प्रसंगीं हें विघ्न निवारायास मार्ग काय ते दोन असतात; एक मार्ग उत्पन्न वाढविणें, आणि दुसरा मार्ग ह्मटला ह्मणजे खर्च कमी करणें. ह्यांतला उत्पन्न वाढविण्याचा मार्ग जो आहे, तो खडतर

आहे. तो प्रजाजनांस कधींच आवडत नाहीं. आणि प्रजाजनांस संतुष्ट ठेवावयाचें, हा तर सगळ्या राज्यकर्तृत्वाचा मुख्य हेतु शास्त्रकारांनीं सांगितला आहे. हें पूर्णपणें मनांत आणून, खर्च कमी करण्याच्या उपायांचें अवलंबन दिनकररावांनीं केलें. आणि त्यास आरंभ अशा रीतीनें केला कीं, त्यास कोणीं नांव ठेवूं नये, आणि त्याविषयीं तक्रार करण्यास कोणास जागा राहूं नये. तो आरंभ असा कीं, आधीं प्रथम दिवाणाच्या ह्मणजे आपल्या स्वतःच्या जागेचा पगार जो पांच हजार होता, तो एकदम दोन हजार करून टाकिला. तेव्हां, बाकीच्या कामदारांस बोलायास तोंड राहिलें नाहीं. ह्या युक्तीनें त्यांनीं बराच खर्च कमी केला. आणखी जे कांहीं उगाच खर्च होत होते, ते कमी केले. पण, त्याविषयीं कधीं कोणीं तिळमात्र तक्रार केली नाहीं. हें काम अशा प्रकारें चालू केल्यावर दिनकररावांनीं सगळ्या राज्यांत तीन खातीं मुख्यत्वेंकरून चांगल्या प्रकारें चालू केलीं; मुलकी ह्मणजे महसुलाचें खातें. दिवाणी आणि फौजदारी ह्मणजे न्यायखातें, आणि पोलीस ह्मणजे बंदोबस्ताचें खातें. पैकीं मुलकी खात्यांत, प्रांतोप्रांती, सरसुभे, सुभे, कमाविसदार, ठाणेदार, आणखी कारकून नेमिले. आणि त्यांच्या कामांच्या वांटण्या बरोबर करून दिल्या. त्याप्रमाणेंच दिवाणी आणि फौजदारी कामें चालविण्याकरितां अमलदार नेमिले. आणखी, जागोजाग

पोलीस ठेवून, लोकांच्या जीवांचें आणि जिनगीचें रक्षण उत्तम प्रकारें व्हावें, आणि सगळे कारभार बरोबर निर्विघ्नपणें चालावे, असें केलें. ह्या कामांस त्यांस अनेक अडचणी सोसाव्या लागल्या. मक्त्याच्या मामलती मोडल्या, आणि शेतकऱ्यांस मगदुराप्रमाणें पांच पांच, दहा दहा, आणि पंचवीस पंचवीस वर्षांचे पट्टे दिले. त्यांच्या योगानें ज्या कितीएक मंडळीचें मोठें पोटिस्त बुडालें, ती सगळी मंडळी ह्यांस विरुद्ध झाली. त्यांनीं ह्यांच्या ह्या नव्या पद्धतीचा मोठा बाऊ करून लोकांस दाखविला, आणि हिच्या योगानें सर्वांचा नाश होईल, असा बोभाट केला. एवढेंच करून ते राहिले नाहींत. तर, कितीएकांनीं भराभर आपल्या कामांचे राजीनामे दिले, आणि बाकीचे लोक दिनकररावांचें ऐकेनातसे झाले. परंतु, त्यांस पोलिटिकल एजंटांचें चांगलें पाठबळ होतें. त्याच्या योगानें त्यांस तिळभरही भीति वाटली नाहीं. त्यांनीं, वायव्यप्रांतांतल्या इंग्लिश अधिकाऱ्यांपाशीं चांगले विश्वासू आणि हुशार कामदार लोक मागून आणिले; आणि त्यांच्या हातून काम चालविलें. जी मंडळी दिनकररावांवर उलटली होती, तींत कितीएक ब्राह्मण होते. ते आपल्याच वेडेपणामुळें आपल्या हितास मुकले, ह्याचें दिनकररावांस मनस्वी वाईट वाटलें. परंतु, त्यांत त्यांचा निरुपाय झाला. वायव्यप्रांतांतून जी मंडळी आणली, तींत कांहीं

मुसलमानही होते. त्यांस त्यांच्या योग्यतानुरूप न्यायाधीशांच्या कामांवर नेमिलें.

दिनकररावांनी ह्या सगळ्या सुधारणांची चांगली सुरुवात केल्यावर इ० स० १८५४ ह्या वर्षी जयाजीराव महाराजांस राज्याच्या कारभाराची पूर्ण मुखत्यारी मिळाली. तेव्हां राज्यव्यवस्थेच्या कामाची अर्थात्च वांटणी झाली. रा० फडके ह्यांनीं लिहिलें आहे कीं, "जसा दिनकरराव ह्यांनीं राज्याचा बंदोबस्त केला, तसाच महाराज जयाजीरावांनीं फौजेचा आणखी अठरा कारखान्यांचा बंदोबस्त केला. पूर्वीपासून शिद्यांचे फौजेस एक किवा दोन महिन्यांनींही पगार देण्याची चाल नव्हती. असें होण्याचें कारण शिद्यांचे खजीन्यांत पैका नव्हता असें नाहीं. पण, वेतनाची बाकी ओढीत गेलें ह्मणजे कितीएकांचा फायदा होत असे. तो असा कीं. फौजेस कोठें काम लागलें ह्मणजे तीस बाहेर पाठवितेवेळीं आपणास खर्चास नाहीं ह्मणून अडून बसत असे. तिला वेतन देण्याविषयीं सरकारचा हुकूम झालेला नसला ह्मणजे ज्याच्या हाताखालीं ती फौज असे, त्यानें मध्यस्थ होऊन, एकादा सावकार उभा करावा, आणि त्या शिपायांस कांहीं खर्चास देववावें. नंतर सरकारांतून त्या शिपायांचा पगार आला ह्मणजे तो दिलेला मदतखर्च व्याजसुद्धां कापून घेऊन बाकी जें उरेल तें

त्यानें त्या शिपायांस द्यावें. हें व्याज मिळण्यासाठीं शिपाई लोकांचा पगार वांटला जाऊं नये ह्मणून दरबारांतही यत्न होत. जयाजीराव शिंद्यांनीं ती चाल अगदीं मोडून टाकिली, आणि फौजेस दरमहा किंवा दुमाही वेतन वाटलें जाण्याचा चांगला बंदोबस्त करून, त्यांस चांगल्या प्रकारें कवाईत शिकविण्याचा आरंभ केला. पूर्वी कांहीं कवाईत शिकविल्याशिवाय स्वार आणि पायदळ होतें. तें कमी करून शिकलेले लोक ज्यास्त ठेवण्याचें योजिलें. परंतु असें करीत असतां व्यंकोबा भोंसला नामें कोणी शिलेदारी स्वारांचा पुढारी असे. तो आपल्या स्वारांपैकीं कमी न करण्याविषयीं अट धरून आपल्या लोकांसह अडून बसला. त्याच्या ह्मणण्याप्रमाणें करावें तर ह्या फौजेची सुधारणा होत नाहीं. शिवाय अशी हुकूम न मानणारी फौज असून आणि नसून सारखीच, असें दिसून आलें. शेवटीं त्या अडून बसलेल्या फौजेवर त्यांनीं तोफांचा मार चालविला. तेव्हां त्यांतील मुख्यांपैकीं दोन तीन असामी पडल्यानंतर त्यांचा तो एकोपा मोडला. आणि महाराज जयाजीरावांनीं आपल्या मताप्रमाणें फौजेस कवाईत शिकविण्याचा हुकूम चालविला. बाडीगार्ड नामें एक पलटण, घोड्यांचा तोफखाना, आणि ६०० स्वारांची एक पलटण ह्यांची नवीन भरती करून, तोफखाना आणि स्वार ह्यांमध्यें सर्व निवडक मराठी लोक ठेविले. त्यांस

पगाराशिवाय त्यांचा सर्व खर्च सरकारांतून मिळे असें केलें." ह्या एवढ्या गोष्टींवरून असें स्पष्ट दिसून येतें कीं, त्या वेळेस आमच्या शिंदेसरकाराचें स्वातंत्र्य सध्याच्या पेक्षां पुष्कळ अधिक होतें. आणखी, त्यांचे ठायीं तेजस्विता अधिक होती. असो.

ह्याप्रमाणें काम चालू केलें, आणि त्यावर आपण सक्त नजर ठेविली, तेव्हां दिनकररावांच्या मनासारखें सगळें झालें. चोराचिरट्यांचा बंदोबस्त झाला. पीकपाणी चांगलें येऊं लागलें. नेमलेला सारा वेळच्यावेळीं शेतकऱ्यांकडून येऊं लागला. त्यांस कोणत्याही प्रकारचा त्रास नाहींसा झाला. आणि खजिन्यांत शिलक राहूं लागली. शिवाय सगळे लोक दिनकररावांस दुवा देऊं लागले. अशी व्यवस्था लागल्यावर, ह्या राज्याच्या जमाखर्चाची व्यवस्था कशी होती, हें जरा स्पष्ट रीतीनें कळण्यास येथें एका वर्षाचा ठोकळ हिशेब देतों, ह्मणजे झालें. इ० स० १८९५–९६ ह्या सालचा ह्या राज्याचा हिशेब येणेंप्रमाणें होताः—

जमा.

ग्वाल्हेर प्रांताचें उत्पन्न.	३३८००००
ईसागड प्रांताचें उत्पन्न.	९०५०००
बऱ्हाणपुर प्रांताचें उत्पन्न.	६५०००
पवागड महालाचें उत्पन्न.	१८००००

जामगांव.	३५०००
माळवा.	२८०००००
तळें राजगड, नद्दीगांव व सीतामहू.	१५००००
जकात आणि सायर.	६८५०००
	८२०००००

खर्च.

सैन्य.	१८०००००
सरदार शिलेदार.	८७५०००
सरकारी मुख्य अधिकारी.	२२५०००
महाराजांचे आप्त.	६५००००
राजवाड्यांत—ह्यांत हत्तीघोडे, मुदपाकखाना नौकरही येतात.	१२०००००
पेनशनें.	१०००००
किरकोळ.	१०००००
लष्कराच्या खर्चाच्या भरीस इंग्लिश सरकारास.	१५००००
मुलकी कामदार, न्यायाधीश, पोलीस इ०	१६७५०००
सडका, रस्ते, विहिरी, तळीं.	१५००००

शाळा, दवाखाने.	५००००
हक्कदार, धर्मादाय इ०	७७५०००
	७७५००००

असो. ह्या रकमा स्थूल मानाच्या आहेत. आणखी ह्या ठिकाणीं आधीं हें सांगितलें पाहिजे कीं, जनकोजीराव महाराजांच्या कारकीर्दींत, ह्मणजे इ० स० १८३३ पासून इ० स० १८४३ पर्यंत ग्वालेरच्या राज्यास दरसाल साहा लाखांची तूट येत होती, आणि पुढें रीजेन्सीच्या कारकीर्दींत ह्मणजे इ० स० १८४४ पासून इ० स० १८५१ पर्यंत दरसाल तीन लाखांची तूट येत होती, ती सगळी तूट भरून येऊन दिनकरराव ह्यांनीं दिवाणगिरीचें काम हातीं घेतल्यापासून, तीन वर्षांच्या आंत उत्पन्न चांगलें वाढून राष्ट्राच्या सुखास आवश्यक ज्या संस्था असतात, त्यांतल्या पुष्कळ संस्था ग्वाल्हेरच्या राज्यांत चालू झाल्या.

दिनकररावांनीं, राज्याचा हिशेब बरोबर राखण्याकरितां, आकौंटंट जनरलाची एक नवी जागा उत्पन्न केली. आणि त्या कामदारानें कोणत्या कोणत्या नमुन्यांवर काय काय कामें करावीं, हें ठरविलें. तेणेंकरून, राज्यांतल्या कोणत्या खात्याचें उत्पन्न किती, खर्च किती, कोणकोणत्या कामांकडे किती किती खर्च होतो, इत्यादि सगळ्या गोष्टींचा सूड बरोबर राहूं लागला. त्याच्या योगानें, राज्याच्या

खर्चास चांगला आंवर पडला, आणि, उत्पन्नाच्या आणि खर्चाच्या मानानें राज्याची स्थिति काय आहे, हें पाहिजे तेव्हां स्पष्ट दिसूं लागलें. प्रपंचांत काय आणि राज्यांत काय, अशी दृष्टि ठेविल्यानें फार हित होतें—उत्पन्नाहून खर्च अधिक होत नाहीं. ह्मणून आह्मी असें ह्मणतों कीं दिनकररावांनीं शिंदेशाहींत हें एक मोठें काम करून ठेविलें आहे.

ह्या ठिकाणीं हेंही सांगणें आवश्यक आहे कीं, हीं कामें यथास्थितपणें चालविण्याकरितां, त्यांनीं एक वेगळें कायद्यांचें लहानसें पुस्तक तयार केलें; तें छापविलें; आणि त्याच्या प्रती अमलदार लोकांस वांटल्या. त्याच्या योगानें कोणाचा अधिकार कोणावर किती आहे, हें सगळ्यांस कळूं लागलें, आणि जो तो आपापलें कर्तव्य करण्याविषयीं सावध राहिला. ह्या कायदेपुस्तकाचे सहा भाग केले आहेत. पहिल्याभागांत सामान्य नियम आहेत. दुसऱ्यांत महसुलाचे नियम आहेत. तिसऱ्यांत फौजदारी कामाचे नियम आहेत. चवथ्यांत दिवाणी कामाचे नियम आहेत. पांचव्यांत किरकोळ नियम आहेत. साहाव्यांत दप्तर कसें ठेवावें ह्याविषयीं नियम आहेत. हे नियम किंवा हे कायदे आमच्या इंग्रज सरकारच्या ह्याच प्रकारच्या कायद्यांशीं लावून पाहिले ह्मणजे, एक मोठी गोष्ट स्पष्ट दिसून येते. ती ही कीं,

आमच्या इंग्लिश सरकारच्या कायद्यांपेक्षां ह्या कायद्यांत, स्वत्व आणि दया हीं अधिक आहेत. शेतकऱ्यांकडून सारा न आला, तर त्यांला फार ममताळूपणानें वागविण्याविषयीं त्यांत फार सांगितलें आहे. होतां होईल तों त्यांच्या पट्ट्यास धका लागूं द्यावयाचा नाहीं, असा त्याचा रोंख आहे. आणि फौजदारी प्रकरणांत मृत्यूची शिक्षा कोणत्याही अपराधास सांगितली नाहीं. मृत्यूची शिक्षा देणें हें रानटीपणाचें लक्षण आहे, असें आतां चांगलीं सुधारलेलीं राष्ट्रें बोलूं लागलीं आहेत. ह्याचें एक कारण असें आहे कीं, ही शिक्षा जर कधीं चुकून भलत्यालाच झाली, तर ती परतवितां येत नाहीं. फांशीं दिलेला माणूस जीवंत करतां येत नाहीं. हें तत्त्व दिनकरराव ह्यांच्या लक्षांत आज तीस बत्तीस वर्षांपूर्वीच येऊन चुकलें होतें. ह्या संबंधानें अगदीं थोडक्यांत, शिंद्यांच्या घराण्याच्या इतिहासांत असें ह्मटलें आहे कीं, "ह्या गृहस्थांचे मनास लोकांनीं आपणांस खरोखर चांगलें ह्मणावें ही आवड होती. ह्मणून त्यांनीं निर्लोभतेनें, निर्मत्सरानें व निःपक्षपातानें प्रजासुखवर्धनार्थ बहुत कामें केलीं. त्या सर्वांचें वर्णन करण्यास येथें जागा नाहीं. सबब इतकेंच ह्मणणें पुरे आहे कीं, ग्वालेरच्या राज्यांत जें शिरस्त्यानें काम होऊं लागलें, तें सर्व ह्या सुज्ञ गृहस्थांकडून झालें." मेजर मेकफर्सन, पोलिटिकल एजंट, ह्यांनीं एके

ठिकाणीं ह्या स्थितीचें वर्णन केलें आहे. त्यांत असें ह्मटलें आहे कीं, दिवाणी काम चालविण्याचे कायदे पेगू आणि पंजाब ह्या प्रांतांतल्या कायद्यांप्रमाणें चालतात. प्रांतांत मुलकी कामदार आहेत, तसे दिवाणी कामास न्यायाधीश आहेत. ते जमिनीच्या संबंधांच्या खटल्यांचा निकाल करितात. त्यांजवर, सरसुभे अथवा सुभे ह्यांच्या द्वारें सदर-अदालतीकडे किंवा महाराजांकडे अपील होतें. न्यायाधीशांचें पहिलें काम हें ठरविलें आहे कीं, त्यांनीं फिर्यादी कमी होतील तितक्या तजविजी कराव्या, आणि फिर्यादी होतील त्यांतल्या होतील तितक्यांच्या आपसांत समजुती करवाव्या. जमिनी सहसा विकीत नाहीत. फिर्यादींवर शेंकडा ३ रुपये ९ आणे सरकारची दस्तुरी ठेविली आहे. ती नादारांस माफ आहे. आणखी, आपसांत समजूत झाली तर ह्या दस्तुरीचा पाऊण हिसा पक्षकारास परत मिळतो. तहशीलदार तेच माजिस्त्रेट आहेत. त्यांच्या निकालांवर अपील सदर अदालतीस होतें. ह्या अदालतीचा अधिकार मोठा आहे. एक हजार रुपयेपर्यंत दंड करण्याचा किंवा सात वर्षें कैदेंत घालण्याची शिक्षा देण्याचा अधिकार त्यांस आहे. ह्याहून अधिक शिक्षा दिल्यास तिची मंजुरी दिवाण अथवा महाराज ह्यांच्या हातीं असते. पोलिसाचा बंदोबस्त चांगला आहे. मुंबईपासून आग्र्यापर्यंत गेलेल्या रस्त्यावर मैलामैला-

वर पोलीस चौक्या आहेत. भेट बेगार बंद केली आहे. त्याप्रमाणेंच पैसे दिल्याशिवाय कोणाचा माल कोणीं घेऊं नये, असें केलें आहे. देशाची स्थिति बरोबर कळण्याकरितां एकसष्ट परगण्यांपैकीं बावन परगण्यांची हकीकत आणविली आहे. ती माहिती कोणत्या प्रकारची आहे, हें लक्षांत येण्याकरितां, त्यांतला एक नमुना येथें दाखवितों:—

प्रांताचें नांव.	परगण्याचें नांव.
खेड्यांची संख्या.	घरांची संख्या.
पुरुष.	बायका.
मुलें १६ वर्षांच्या आंत.	मुली १० वर्षांच्या आंत.
तरवारी.	हत्यारें.
बंदुका.	ढाला.
भाले.	धनुष्यें.
नांगर.	गुरें.
घोडे.	घोड्या.
गाई.	रेडे.
ह्मशी.	बकरीं.
मेंढरें.	उंट.
गाढवें.	मशीदींची संख्या.
देवळांची संख्या.	तळ्यांची संख्या.
विहिरींची संख्या.	

शिवाय, कामदार लोकांचे पगार चांगले ठेवले आहेत. ते दोन दोन महिन्यांचे एकदम अगदीं नियमानें देत असतात. त्या पगारांचें मान असें:—

सदर अदालतीचे न्यायाधीश	१५०० रु.
सदर अदालतीचे मुनसिफ	२००
सरसुभे	१००० पासून १५०० पर्यंत.
नायब सरसुभे	४००
सुभे	४०० पासून ६०० पर्यंत.
नायब सुभे	२२० पासून २३० पर्यंत.
सदर मुनसिफ	१५०
मुनसिफ	७५
तहशीलदार	७० पासून २०० पर्यंत.
नायब तहशीलदार	३० पासून ५० पर्यंत.
पेशकार	५५
सजावळ	२०
परगण्याचे खजीनदार	२५
जिल्ह्याचे खजीनदार	१००
कोतवाल	४० पासून १०० पर्यंत.
ठाणेदार	२५ पासून ३५ पर्यंत.
पोलीस जमादार	८ पासून १२ पर्यंत.

पोलीस शिपाई	४
मुलकी शिपाई	३॥

लोकांच्या सुधारणेकडेही पुष्कळ लक्ष दिनकररावांचें असे. इ० स० १८९५-१८९६ चा ग्वालेर संस्थानावर मेझर मेकफर्सन, पोलिटिकल एजंट ह्यांचा रिपोर्ट आहे. त्यांत असें ह्मटलें आहे कीं, "दाहा वर्षांमागें, रीजेन्सीच्या कारकीर्दीत लष्करांत मात्र एक कायती शाळा होती. गेल्या दोन वर्षांत महाराजांनीं मोठमोठ्या सगळ्या शहरांत शाळा घातल्या आहेत. त्या साठ आहेत. त्यांत १३५ शिक्षक आहेत. शाळांवर देखरेख ठेवणारे तिघे आहेत. विद्यार्थी ३००० आहेत. ह्यांजकडे एकंदर खर्च २४००० रुपये होत असतो." हें सगळें महाराजांनीं केलें होतें खरें. पण, ह्यास मुख्य चालना दिनकररावांची होती.

ह्या सुव्यवस्थेचें वर्णन मेझर मेकफर्सन ह्यांच्या चरित्रांत पुष्कळ केलें आहे. त्यांत एके ठिकाणीं असें ह्मटलें आहे कीं, "आमच्या वायव्यप्रांतांतल्याप्रमाणें पोलीस सगळ्या देशभर पसरलें आहे. आग्रा आणि मुंबई ह्यांच्या मधल्या सडकेवर तीन तीन कोसांवर स्वारांच्या चौक्या ठेविल्या आहेत. सडकेवरच्या भयंकर गुन्ह्यांची संख्या पुष्कळ कमी झाली आहे. भेट बेगार अगदीं बंद झाली आहे. कांहीं एक किंमत न देतां दाणाचारा गांवकऱ्यांपासून घेणें हें अगदीं

बंद झालें आहे. लोकोपयोगाकरितां जागोजाग विहिरी आणि बाजाराच्या जागा बांधल्या आहेत." ह्याहूनही एक फार चांगली मोठी साक्ष देण्यासारखी आहे. मेझर मेकफर्सन ह्यांस, निजाम हैदराबादचे रेसिडेंट मि. बुशबी ह्यांनीं, इ० स० १८५९ च्या आगष्ट महिन्याच्या २३ व्या तारखेस एक पत्र लिहिलें आहे. त्यांत असें आहेः–"निजामसरकारचें राज्य चांगल्या रीतीनें चालविण्याच्या कामांत त्यांच्या दिवाणांस साह्य करावें, अशी इच्छा मला फार आहे. हे दिवाण बुद्धिवान, उद्योगी, आणि धूर्त आहेत. परंतु, अल्पवयस्क असल्यामुळें ह्यांस अनुभव अगदीं कमी आहे. त्यांना जो काय अनुभव आहे, तो खेड्यापाड्यांच्या संबंधाचा आहे. तुमच्या येथले मोठे हुशार दिवाण दिनकरराव ह्यांनीं आणि त्यांच्या महाराजांनीं मिळून आपल्या राज्याच्या व्यवस्थेकरितां कायदे केले आहेत; ते फार चांगले आहेत. ते थोडक्यांत, स्पष्ट आणि अगदीं व्यावहारिक आहेत. त्यांची एक प्रत तुह्मी मला पाठवाल, आणि त्या कायद्यांची बजावणी कशी काय चालली आहे, हें कळवाल, तर मोठी मेहेरबानी होईल. दिनकररावांचे कायदे मीं पाहिले आहेत; ते मला उत्तम वाटले. तशा प्रकारचे कायदे करणें हें हिंदुस्थानांतल्या कायदेकौंसलासही भूषणप्रद होण्यासारखें आहे." ह्यावरून, दिनकररावांच्या कायद्यांची योग्यता लक्षांत येण्यासारखी आहे.

ह्या एवढ्या मोठ्या राज्याच्या कामांत दिनकरराव गुंतले होते, आणि त्यांच्या हातीं अधिकार फार मोठा आला होता, तरी, सभ्य गृहस्थ ह्या नात्याचीं आपलीं कर्तव्यें करण्यास ते तिळभरही विसरले नाहींत. हे दिवाण झाल्यावर, लवकरच देवराव मामासाहेब हे मरणोन्मुख झाले, आणि त्यांनीं दिनकरराव ह्यांस बोलावून नेऊन आपले चिरंजीव कृष्णराव बापूसाहेब ह्यांस त्यांस निरविलें. तेव्हां त्यांविषयीं कांहीं काळजी करूं नये, असें त्यांनीं त्यांस सांगितलें. आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं शिंदेसरकारांत त्यांची दाद लावून, आणि त्यांचे हक्क दाखवून, त्यांस त्यांच्या जहागिरीची सनद करून दिली. त्याप्रमाणेंच, फाळकेसाहेबांनीं इनाम दिलेला झांशी जिल्ह्यांतला बिरगवा हा गांव, भाऊसाहेब पोतनीस ह्यांजकडे चालेनासा झाला होता. आणि, महाराज कर्ते होतपर्यंत त्याचा निकाल लागावयाचा नाहीं, असा निकाल पोलिटिकल एजंटांनीं केला होता. तें प्रकरण पुढें आणून, आणि पोतनिसांचे हक्क सरकारास दाखवून, तो त्यांचा गांव त्यांस परत देवविला, आणि त्याबद्दलची वंशपरंपरेची सनद त्यांस देवविली. सारांश, आपल्या अधिकाराच्या भरांत असतांही दिनकरराव हे आपलें कृतज्ञतेचें पवित्र कर्तव्यकर्म करण्यास विसरले नाहींत. ही गोष्ट लहान नव्हे. मनुष्य अधिकारारूढ

असला ह्मणजे त्याला दुसऱ्याच्या संबंधाच्या अशा लहान गोष्टी दिसत नसतात. तसा मोह ह्या गृहस्थांस पडला नव्हता, हें त्यांच्या स्वभावास मोठें भूषण होय.

महाराज जयाजीराव हे जातीनें मोठे धूर्त, बुद्धिवान आणि सरळ होते. त्यांस माणसाची पारख फार चांगली होती. दिवाण दिनकरराव हे राज्याचें काम मनापासून आणि चांगल्या रीतीनें करीत आहेत, हें ते जाणून होते. परंतु, मनुष्य कसाही असला तरी, त्याच्या मनावर साहचर्याचा परिणाम थोडा बहुत तरी झाल्यावांचून राहात नसतो. महाराजांच्या भोंवतीं नेहमीं मंडळी असे, ती सगळी चांगलीच असे असें नाहीं. त्यांत कोणी चांगले असत, कोणी तसे असत. आणखी, दिनकररावांचें वागणें अगदीं निस्पृहतेचें असल्यामुळें, तें कितीएकांच्या उपमर्दास आणि नुकसानीस कारण झालें होतें. ते लोक त्यांच्याविषयीं महाराजांचें मन दूषित करण्याची संधि सहसा फुकट जाऊं देत नसत. आणखी, वामन पंडितांनीं ह्मटलें आहेः—

श्लोक.

लज्जेनें जड दांभिक व्रतिपणें कापट्य शौच्यें गणीं
शौर्यें निर्दय आर्जवें लडबड्या कीं दीन सद्‌भाषणीं
मानेच्छा तरि मूर्ख कीं बडबड्या वक्ता निकामीं भला
ऐसा तो गुण कोणता खलजनीं नाहींच जो निंदिला.

अशा प्रकारें गुणांचे अवगुण करून दाखविण्याची टकळी महाराजांच्या कानावर नेहमीं चालत असल्यामुळें, त्यांच्याही मनांत कधीं कधीं थोडाबहुत विपर्यास येई; ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. सेवक कसाही चांगला असला, आणि जर त्याच्याविषयीं यजमानाच्या मनांत किंतु आला असला, तर, त्याचे गुण असतात ते त्याला दुर्गुणसे भासूं लागतात. त्याविषयींही पंडितांनीं ह्मटलें आहेः—

श्लोक.

मौनें मूक दिसे वदे तरि महावाचा स्वपार्श्वी फिरे
तेव्हां धीट तसा विवेकचि नसे जैं चालतां अंतरें
क्षांतीनें तरि भ्याड शांति न धरी तैं गांवढा यापरी
सेवाधर्म असा अगाध कथिला हा जाण योगीश्वरीं.

तेव्हां महाराजांच्या मनांत विपर्यास होऊन, कांहीं कुजबूज झाली होती, ती वाढतां वाढतां पोलिटिकल एजंटांच्या कानापर्यंतही गेली होती. आणखी, ह्या प्रकरणांतली सगळी हकीकत त्यांस ठाऊक असून, दिनकररावांच्या निस्पृहतेविषयीं आणि कर्तबगारीविषयीं त्यांची बालंबाल खातरी झाली होती. ह्याकरितां, ह्या प्रकरणाचा निकाल करणें हें त्यांस मोठें कोडें वाटलें. महाराजांच्या ह्मणण्याच्या विरुद्ध कांहीं सांगावें तर त्यांस वाईट वाटणार, आणि ते राज्याचे मालक असून त्यांच्या आज्ञेंत दिनकरराव

ह्मांस राहावयाचें. बरें, इकडे दिनकररावांकडे पाहावें, तों, त्यांनीं, आपलीं सगळीं कामें, आरंभीं ठरल्याप्रमाणें, आणि पोलिटिकल एजंटांच्या सूचनांप्रमाणें, अगदीं बरोबर चालविलीं होतीं. त्यांस नांव ठेवण्यास जागा नव्हती. हें एक मोठें संकट होतें. परंतु, नीतिमत्वाचा प्रभाव असा कांहीं चमत्कारिक आहे कीं, भोंवतालच्या वेड्यावांकड्या मंडळीच्या वेड्यावांकड्या कुचाळ्या एकीकडे ठेवून महाराजांस दिनकररावांच्या कामाचा चांगुलपणा कबूल करावा लागला. त्यांच्या कामास आड येणें हें राज्याच्या कल्याणास आड येण्यासारखें आहे, असें त्यांनीं आपण होऊन ह्मटलें. आणि मग, त्यांच्या कामाच्या आड ते कधीं आले नाहींत, कीं त्यांस ते कधीं विरुद्ध बोलले नाहींत. ह्या प्रकरणाचा पत्रव्यवहारही पुष्कळ झालेला आहे. परंतु, त्यांत कांहीं विशेष अर्थ नाहीं, आणि त्याचा शेवट गोड झाला आहे, ह्मणून त्यांत खोल जाण्यांत लाभ नाहीं. बाकी, त्यावरून एवढें खचीत वाटतें कीं, अशा प्रकारच्या दरबारांतली दिवाणगिरी करणें, ह्मास चांगलाच शहाणा माणूस—नानाफडणविसच—पाहिजे. इतराच्यानें तें काम रेंटायाचें नाहीं.

दिनकरराव ह्मांस मुख्य पाठबळ इंग्रज सरकारचें होतें, त्याच्या योगानें त्यांस पुष्कळ कामे स्वतंत्रपणें आणि आपल्या

मनासारखीं करतां आलीं; हें खरें. परंतु, त्याबरोबर इंग्लिश सरकारचे दुसरे हेतुही त्यांस पूर्ण करण्याचे प्रयत्न करावे लागले. त्या हेतूंमध्यें, रजपुत आणि इतर लोकांतली कन्याहत्येची दुष्ट चाल लवकर बंद करावी, हा एक मोठा हेतु होता. त्याविषयीं त्यांच्यामागें इंग्लिश कामदारांचा मोठा तगादा असे. त्याविषयींची खटपट दिनकररावांस फार पुरवे. इ० स० १८५९ ह्या वर्षीं त्यांनीं त्या लोकांस चंबळा नदीच्या कांठीं एके ठिकाणीं जमवून, त्यांची सभा केली. आणि त्या दुष्ट चालीचा भयंकरपणा त्यांच्या समजुतीस आणून देऊन, ती बंद करण्याविषयीं त्यांस फार आग्रह केला. त्या वेळीं त्यांनीं त्यांचें ह्मणणें कबूल केलें. त्या प्रसंगीं त्यांतल्या एका पुढाऱ्यानें असें ह्मटलें कीं, " आह्मांला पूर्वीं चिंध्या पांघरायाला लागत, ते आह्मी आतां येथें कापसाचे आणि रेशमाचे चांगले पोषाक करून बसलों आहों. आणखी आतां प्रत्येकाच्या पागेंत दोन दोन तीन तीन घोडे आहेत, त्याच्या जवळ पहिल्यानें एक गाढव देखील नव्हतें. आतां ही कन्याहत्येची चाल बंद करण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं." ह्मणजे, ह्याचा अर्थ असा कीं, ही कन्याहत्येची चाल जी पडली होती, तीस कारण गरीबी होती. आणखी, त्या बैठकीस त्या सगळ्या लोकांनीं कबूल केलें कीं, आम-

च्यांतला जो कोणी माणूस कन्याहत्या करील, त्यास आह्मी जातिबहिष्कृत करूं.

ह्या प्रकारेंकरून शिद्याच्या राज्याची नीट व्यवस्था लावण्याच्या कामीं महाराज जयाजीराव आणि दिनकरराव हे गुंतले असतां, हिंदुस्थानचे गव्हरनर जनरल लॉर्ड डालहौसी हे आपले कामाचा राजीनामा देऊन निघून गेले, आणि त्यांच्या जागेवर लॉर्ड क्यानिग हे आले. लॉर्ड डालहौसी ह्यांची कारकीर्द दोन परस्पर विरुद्ध गोष्टींवरून प्रसिद्ध आहे. त्यांतली पहिली गोष्ट ही कीं, त्यांच्या वेळेस हिंदुस्थानांत आगगाड्या तारायंत्रें हीं चालू होऊन, अर्ध्या आण्याच्या टिकिटांचा परिपाठ चालू झाला. ह्या गोष्टीबद्दल लोकांनीं त्यांचे आभार मानिले पाहिजेत. परंतु, दुसरी जी गोष्ट ह्यांच्या वेळीं झाली, ती अशी आहे कीं, ह्यांचें नांव घेतल्याबरोबर हिंदुस्थानांतल्या सगळ्या समंजस लोकांस वाईट वाटतें. ती गोष्ट ही कीं,

लार्ड डालहौसी.

आमचीं एतद्देशीय राज्यें नानाप्रकारचीं बरींवाईट कारणें लावून त्यांनीं खालसात केलीं. ह्यांनीं आमच्या स्वराज्यांचा जितका नाश केला, तितका दुसरा कोणीं केला नाहीं. सातारा, अयोध्या, नागपुर, झांशी इत्यादि कितीएक राज्यें त्यांनीं खालसात केलीं. त्या वेळेस त्यांस त्याचें कांहीं वाटलें नाहीं. जाहीरनामा लावावा आणि राज्य खालसात करावें, असा सपाटा चालविला, तरी कोणीं वर डोकें केलें नाहीं. तेव्हां त्यांच्या मनांत असें आलें असावें कीं, आपण जें काय करीत आहों, ह्यांत जरी कितीही अन्याय असला, तरी, लोक मेषपात्र असल्यामुळें, त्यापासून कांहींएक व्हावयाचें नाहीं. परंतु, दुनियेमध्यें अन्यायाचें फल आल्यावांचून राहात नाही.—तें केव्हांना केव्हां तरी भोगावें लागतें—हा सामान्य नियम त्या बापड्यांच्या लक्षांत आला नाही. हें राजप्रकरण आहे. ह्याच्या पापाचा संबंध व्यक्तीकडे राहात नाहीं, कार्यधुरंधरपरंपरेकडे राहातो. लॉर्ड डालहौसींनीं पाप करून ठेविलें तें लॉर्ड क्यानिग ह्यांस निस्तरावें लागलें. हे लॉर्ड क्यानिंग मोठ्या संभावित कुळांतले होते. ह्यांस शिक्षण चांगलें मिळालें होतें, आणि ह्यांनीं इंग्लंडमध्यें सरकारचीं बरींच मोठमोठीं कामें करून शाबासकी मिळविली होती. ह्यांची नेमणूक, हे पंचेचाळीस वर्षाचे असतां, गव्हरनर जनरलाच्या जागेवर झाली.

ही गोष्ट त्यांस प्रथम लॉर्ड ग्रानव्हिल ह्यांनीं सांगितली. तेव्हांचें वर्तमान त्यांनीं असें लिहिलें आहे कीं, "तें ऐकून लॉर्ड क्यानिंग ह्यांस आनंद झाला, आणि ते लागलेच ह्या प्रकरणीं मोठ्या आस्थेनें बोलूं लागले. आणि तेव्हां महाराणी सरकारचे मुख्य प्रधान लॉर्ड पामरस्टन होते, त्यांनीं मला

लॉर्ड क्यानिंग.

असें सांगितलें कीं, हिंदुस्थानांतल्या राज्याच्या कारभाराचीं सगळीं गुह्यें लॉर्ड क्यानिंग ह्यांस कळवावीं. त्याप्रमाणें तीं गुह्यें त्यांस कळविलीं." त्यानंतर, लॉर्ड क्यानिंग ह्यांस ईस्टइंडिया कंपनीनें एक मोठी मेजवानी ता० १३ आगष्ट सन १८९९ रोजीं दिली. त्या वेळीं, तिकडच्या संभावित

पद्धतीप्रमाणें त्यांनीं भाषण केलें. त्यांत त्यांनीं पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या. त्यांत ते असें ह्मणाले कीं, "मी हिंदुस्थानांत गेल्यावर तेथें काय काय घडणार आहे, हें मला ठाऊक नाहीं. तरी, मी एवढेंच ह्मणतों कीं, लढाईचा प्रसंग येऊं नये ह्मणजे झालें. माझी कारकीर्द शांतपणानें जावी अशी फार इच्छा आहे. परंतु मला ठाऊक आहे कीं, आमच्या सगळ्या इंग्लिश राज्यामध्यें, शांतता राहाणें हें कालदेशवर्तमानावर अवलंबून जितकें हिंदुस्थानांत आहे, तितकें दुसऱ्या कोणत्याही भागांत नाही. आपणां सर्वांस ठाऊक आहे कीं, हिंदुस्थानांत आकाश अगदीं स्वच्छ, निरभ्र असतें, त्यांत कोठेंही ढग दिसत नसतो, परंतु, एकदम तळहाताएवढा ढग वाढायास लागतो तेव्हां एकाएकीं इतका भराभर वाढत जातो कीं, त्याच्या योगाने आतां सर्व नाश होतो कीं काय, असें भय वाटतें. ज्या गोष्टी पूर्वीं एकदा घडल्या आहेत, त्या कदाचित् पुनः घडतील. अस्वस्थपणाचीं कारणें आतां पुष्कळ कमी झालीं आहेत, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु, तीं समूळ नाहींतशीं झालीं नाहीत. आपल्या राज्यांत तेथें अद्याप अनेक जातींचे लोक असंतुष्ट आहेत. आपल्या राज्याच्या शेजारींही अद्याप अशी कांहीं मंडळी आहे कीं, तिजवर नेहमीं सत्ता व नजर ठेविलीच पाहिजे. आणखी सरहद्दीवर अशीं कांहीं प्रकरणें आहेत कीं, त्यांशीं कोणत्या

कारणावरून आपलें केव्हां जुंपेल ह्याचा नेम सांगवत नाहीं. आणखी आमच्या सरकारच्या आश्रयाखालच्या संस्थानांशीं जे संबंध आहेत, ते इतके बिकट आणि भानगडीचे आहेत कीं, मनुष्य केवढाही शाहाणा आणि सोशीक असला, तरी, एवढ्या मोठ्या राज्यांत, मी हटकून शांतता ठेवीनच, असें त्याच्यानें कधींही ह्मणवणार नाही. परंतु, थोरपणा, प्रामाणिकपणा, आणि सदाचरण ह्यांस धरून जर आह्मी चाललों, तर शांतता आमच्या पक्षाकडे आलीच पाहिजे. आणखी इतकेंही करून जर तसें न होईल, आणि हातीं शस्त्र धरावें लागेल, तर त्या वेळीं आमची मनोदेवता रुखरुखीपासून अगदीं मुक्त राहील; आमचें मन आह्मांस खाणार नाही. आणखी अशा निर्मल अंतःकरणानें शस्त्र धरिलें ह्मणजे त्याच्या निर्णयांत संशय राहावयाचा नाहीं. एकदा काय तो स्पष्ट निकाल होऊन जाईल." ह्या भाषणावरून लॉर्ड क्यानिंग ह्यांचें मन हिंदुस्थानाविषयीं कसें होतें, तें चांगलें दिसून येतें. आणखी ह्या भाषणाचा दुसरा एक चमत्कार असा वाटतो कीं, ह्यामध्यें, त्यांच्या पुढच्या कारकीर्दीची छाया बरीच दृश्यमान होती. असे जे लॉर्ड क्यानिग ते, इ० स० १८५६ च्या फेब्रुआरी महिन्याच्या पहिल्या तारखेस कलकत्त्यास येऊन, रीतीप्रमाणें शपथ घेऊन, आपलें काम पाहूं लागले.

आणखी ह्या ठिकाणीं एक गोष्ट विशेष लक्षांत ठेविली पाहिजे. ती ही कीं, आमच्या ह्या सगळ्या एतद्देशीय

संस्थानांचा संबंध प्रत्यक्षतः किंवा परंपरया, गव्हरनरजनरलांशीं फार असतो. त्यांतही शिंदे, होळकर, निजाम, इत्यादि जीं मोठीं राज्यें आहेत, त्यांच्या संबंधाच्या बहुतेक प्रकरणांचा निकाल गव्हरनरजनरलांकडे असतो. आणखी त्यांत असें आहे कीं, हिंदुस्थान सरकार आणि आमचे राजेरजवाडे ह्यांच्यामधले संबंध कांहीं नियमित ठरलेले नाहींत. ह्मणून, त्या कारभारांत गव्हरनरजनरलांचा अधिकार पहिल्यापासूनच अगदीं अप्रतिबंध आहे. ह्या संबंधाचीं गव्हरनरजनरलांचीं कामें पाहण्याचा आणि आवश्यक वाटल्यास तीं फिरविण्याचा अधिकार सेक्रटरी ऑफ स्टेट फार इंडिया ह्यांस किंवा पार्लमेंटास आहे; नाहींसा नाहीं. परंतु, तो नांवाचा मात्र आहे. राजकारणसंबंधानें गव्हरनरजनरलांनीं ठराव केला, आणि तो सेक्रटरी आफ स्टेट ह्यांनीं किवा पार्लमेंटानें फिरविला, असें अद्याप एकही उदाहरण झालें नाहीं. तेव्हां, आमच्या राजेरजवाड्यांस इंग्रजसरकार किवा सार्वभौम काय ते गव्हरनरजनरल असतात. त्यांच्या तंत्रानें त्यांस वागावें लागतें, हें सगळ्यांस ठाऊक झालें आहे. ह्मणून, नवे गव्हरनरजनरल आले ह्मणजे त्यांची भेट घेण्याची आमच्या राजेरजवाड्यांची वहिवाट आहे. तीस अनुसरून, दिनकरराव ह्यांच्या सूचनेवरून महाराज जयाजीराव ह्यांनीं, लॉर्ड क्यानिंग ह्यांपाशीं, भेटायास येण्याची परवानगी मागि-

तली, ती त्यांनीं त्यांस दिली. आणि त्याप्रमाणें, महाराज जयाजीराव, दिवाण दिनकरराव, आणि कांहीं निवडक सरदारमंडळी, हे सगळे, आपल्या लवाजम्यानिशीं, इ० स० १८५७ ह्या वर्षाच्या आरंभीं कलकत्त्यास गेले. त्या वेळीं देखील शिंदेसरकारास कितीएक प्रकरणांचा निकाल करून ध्यावयाचा होता; तीं सगळीं प्रकरणें कळलीं नाहींत. परंतु, जीं बाहेर पडलीं होतीं, तीं हीं होतीं:—

१. राजा निपुत्रिक असून मरण पावला असतां, त्याला दत्तक घेण्याची परवानगी द्यावयाची नाहीं, आणि त्याचें राज्य खालसा करावयाचें, अशी जी रीति लॉर्ड डालहौसी साहेबांनीं चालू केली होती, ती आपणांस बाधूं नये, प्रसंग पडल्यास दत्तक घेऊन त्याजकडून राज्य चालवितां यावें, असा ठराव करून ध्यावयाचा होता.

२. इ० स० १८४४ ह्या वर्षीं तह झाल्यावर कंटिजंट ह्मणून जी फौज इंग्रजांकडे ठेविली, तिच्या खर्चाकरितां वेगळा मुलूख तोडून दिलेला असतां, त्या खर्चास त्याचें उत्पन्न पुरत नाहीं, ह्मणून, त्याबद्दलची सालोसालची जमलेली बाकी नऊ लक्ष रुपये शिंदेसरकाराकडे काढिली होती, तिची व्यवस्था लावायाची; ह्मणजे, ती बाकी पूज्य करवायाची, आणि दिलेला मुलूख परत घेऊन खर्चाची रक्कम रोख द्यावी, असें करून ध्यावयाचें होतें.

३. शिंद्यांच्या मुलखाचा कांही भाग इंग्रजी खास अमलाच्या मुलुखांत, थोडा येथें थोडा तेथें असा पसरलेला आहे; त्याचा वसूल करण्यास आणि बंदोबस्त ठेवण्यास फार त्रास पडतो. ह्याकरितां त्या मुलखाचा मोबदला करावा. ह्मणजे तो मुलूख इंग्लिशांस द्यावा, आणि त्याच्या ऐवजी तेवढ्या उत्पन्नाचा मुलूख आपल्या राज्यास लागून घ्यावा, असा विचार होता.

ह्यांपैकीं कोणकोणत्या विषयांच्या संबंधाने काय काय बोलणें झालें, हें फारसें बाहेर पडलें नाही. परंतु, त्या सुमारास पूर्वीच्या व्यवस्थेंत विशेष फेरफार झाला नाही. ह्यावरून असें वाटतें कीं, ह्या गोष्टी जरी महाराज जयाजीराव ह्यांनीं लॉर्ड क्यानिग ह्यांपाशी काढिल्या असल्या, तरी, ते नुकते आलेले आणि इकडच्या प्रकरणांविषयीं कांहीच माहिती नाही असे असल्यामुळें त्यांस कांही उत्तर देतां आलें नसावें. तें कांही असो. पण, ह्या प्रकरणीं विशेष निर्णय झाला नाही, हें खरें आहे. तरी, ह्या भेटीच्या योगानें एक मोठी गोष्ट झाली. ती ही की, महाराजांची आणि लार्ड क्यानिगांची चांगली ओळख झाली, लॉर्ड क्यानिग हे फार चांगले गृहस्थ आहेत, असा महाराजांचा ग्रह झाला, आणि त्यांस संतुष्टि होईल अशा रीतीनें वागणें हें आपल्या कल्याणास आवश्यक आहे, असें त्यांच्या मनांत